

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»**

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ

**Навчальний посібник
для студентів факультету заочного навчання**

Харків «ХАІ» 2008

ББК Ф01Я73

С5Я73

Політологія та соціологія: навч. посібник / В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Ю.І. Кисіль та ін. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2008. – 146 с.

Розглянуто основні поняття та висвітлено фундаментальні теми курсу “Політологія та соціологія”: політологія - наука про політику; політична система суспільства; політичний режим; держава – основний інститут політичної влади; політичні партії та партійні системи; соціологія як наука; суспільство як об’єкт вивчення соціології; соціальні інститути; соціалізація людини.

Для студентів заочної форми навчання з урахуванням особливостей їхньої самостійної роботи. Може бути також в нагоді всім, хто вивчає блок суспільних наук і взагалі цікавиться суспільно-політичною проблематикою.

Бібліогр.: 46 назв

Автори: В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Ю.І. Кисіль, Г.Ю. Каніщев,
Л.А. Лобанова, О.В. Медведь, Є.Б. Несвітенко, Н.Г. Ревенко,
О.В. Раздіна, О.В. Ярмак

Рецензенти: канд. філос. наук, проф. М.В. Корогодов,
канд. філос. наук, доц. О.Ф. Проценко

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2008 р.

Тема 1. ПОЛІТОЛОГІЯ – НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ

1. Політологія як самостійна наука: характеристика атрибутивних ознак.
2. Структура та функції політології, її зв'язок з іншими соціальними науками.
3. Політика й політична влада – сутність вихідних понять політології.

1.1. Політологія як самостійна наука: характеристика атрибутивних ознак

Термін "політологія" походить від двох грецьких коренів: "politica", тобто політика, і "logos" – наука. Таким чином, з погляду етимології виходить: політологія – це наука про політику. (Це найпростіша, отже, певною мірою примітивна, але досить правильна відповідь на запитання: "що таке політологія?").

Не намагаючись у цьому випадку дати вичерпну відповідь на досить-таки складне питання про те, що таке "наука", визначимо лише основні атрибутивні ознаки, за яких сукупність знань трансформується в систему знань – науку. Серед цілої низки атрибутивних ознак науки частіше за інші спеціалісти в галузі логіки й методології науки називають такі: наявність свого власного, специфічного об'єкта відображення – об'єкта науки; свого власного, специфічного предмета; унікальних законів і категорій; визначеного методу пізнання; забезпечення об'єктивності й адекватності відображення та отриманого знання; верифікованість, перевірюваність одержуваних знань. Саме за цими загальноновизнаними параметрами і слід аналізувати політологію, щоб одержати чітку, дійсно наукову її характеристику як науки.

Отже, це об'єкт науки, під яким розуміємо частину об'єктивного світу. Про що ця наука? За висловом Гегеля, – це "шматок дійсності",

відбиваний певною системою знань. Причому об'єктом є не будь-яка частина дійсності, а лише така, яка має властивості цілісності, системності, самодостатності, об'єктивності щодо суб'єкта пізнання. Такий “шматок дійсності” має бути необхідним і достатнім, становити єдине проблемне поле для формованої науки.

Об'єктом політології є політика. І дійсно, з одного боку, вона відповідає всім необхідним і достатнім ознакам об'єкта науки, а з іншого – жодна з уже визнаних сьогодні наук не претендує на політику як свій об'єкт.

Політологія вивчає політику в усій її цілісності й організованій складності як самодостатню систему суспільства у своїй єдності й різноманітності, політика для політології – єдине змістове поле, необхідне й достатнє.

Але об'єкт як частина об'єктивної дійсності існує практично завжди, принаймні до формування науки про цей об'єкт, наприклад, Всесвіт, зоряний світ існували задовго до появи астрономії. Для інституалізації науки ще не достатньо знайти специфічний об'єкт-необхідно досягти певного рівня опису, пізнання цього об'єкта, тобто сформулювати предмет науки.

Під предметом науки розуміють сукупність законів організації, функціонування й розвитку її об'єкта. Нагадаємо, що закон – це стійке, повторюване, інваріантне, сутнісне відношення між сутнісними сторонами, явищами в об'єкті. Таким чином, предмет науки – це вже значний результат в пізнанні, дослідженні об'єкта, це вищий продукт рефлексії. Якщо об'єкт існує завжди й незалежно від ученого, то предмет з'являється одного разу та існує як суб'єктивна реальність, похідна від ученого. Він виникає тоді, коли стає зрозумілим щось істотне в об'єкті. Тому саме предмет прийнято вважати головною ознакою науки, поява його знаменує появу науки.

Підґрунтя предмета науки становлять, як уже наголошувалося,

закони організації, функціонування й розвитку об'єкта. Отже, предмет політології – це сукупність законів організації, функціонування й розвитку політики.

Відому на сьогодні безліч законів політології можна класифікувати за низкою підстав. Однією з найбільш поширених і пізнавально корисних класифікацій, уже використовуваних вище, це поділ на наступні закони науки: організація, функціонування і розвиток об'єкта, у цьому випадку політики.

Закони організації відображають структуру політичного простору, фіксуючи основні елементи, відношення між ними і перш за все відношення ієрархії. Серед законів організації політики можна назвати закон визначальної ролі державної влади стосовно всіх інших типів політичної влади, що доводить пріоритетне місце й роль держави. Закони функціонування відображають діяльнішу сторону політики, фіксуючи головне в політичному житті на тому або іншому динамічному рівні, на конкретному етапі політичного процесу. Серед законів функціонування політики важливе місце посідає закон розподілу влади, тобто необхідною умовою стабільності демократичного політичного режиму є розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Закони розвитку відображають механізми переходу від однієї політичної якості до іншої, це закони політичного процесу. Репрезентувати їх повністю може «основний закон політичної революції», який свідчить про те, що успіх будь-якої революції залежить від ступеня розвитку та взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних передумов.

Позитивне розв'язання питання про існування специфічних законів політології виводить проблему категорій у число апіорних, оскільки закон науки є сформульованим у категоріях. Нагадаємо, що категорії - це максимально загальні фундаментальні поняття, що відтворюють найбільш істотні зв'язки й відношення реальної дійсності

та пізнання. Таким чином, як тільки система знань спроможна побачити і зрозуміти істотні сторони й відношення в своєму об'єкті, вона розпочинає їх визначати, тобто формулювати свої категорії, які називають сходишками пізнання. Напевне, серед ознак науки - це первинна ознака, з неї починаються закони й предмет.

З одного боку, як і багато інших наук, політологія широко використовує категорії суміжних і навіть несуміжних наук, наприклад, категорії соціальної психології – мотив, інтерес, думка тощо. Проте найширше в політології застосовують категорії філософії й соціології: суспільство, культура, розвиток, соціальні групи, особистість, народ тощо. З другого боку, до теперішнього часу політологія сформувала велику кількість власних категорій, що часто є конкретизацією категорій соціальної філософії, – політична культура, політична влада, політична система тощо. Серед категорій політології є й абсолютно власні - демократія, розподіл влади, форма державного устрою тощо. Первинною, вихідною категорією політології є категорія "політична влада", оскільки її присутність відчувається практично в усіх інших категоріях і законах, через неї формулюють зміст усього політичного.

Говорячи про категорії науки, необхідно відразу ж підкреслити одну їхню особливість, багато категорій політології не мають однозначної, загальноприйнятої дефініції. Наприклад, і сьогодні існують різні визначення навіть такої центральної категорії, як політика. Деякою мірою така неоднозначність зумовлена молодістю науки, але головна причина полягає в іншому: у граничній складності, багатогранності власне політичних явищ, в особливостях пізнання політичного світу.

Як уже наголошувалося, наука побудована на відтворенні об'єктивної дійсності в суб'єктивній площині. Тому її найважливішою характеристикою є метод відображення, тобто збирання й опрацювання інформації про об'єкт. Визнаємо відразу ж - політологія

не має свого власного, тільки їй властивого методу пізнання. Виникаючи й довгий час існуючи в межах інших наук, політологія дуже ефективно використовує їхні методи для розв'язання своїх завдань - пошуку й опису сутності політичних явищ.

Аналізуючи методи, використовувані в політології, прийнято виділяти три основні групи: загальні методи, загальнологічні та методи емпіричних досліджень. Серед загальних методів, широко використовуваних в усьому суспільствознавстві, назвемо такі:

1. Порівняльний - один з найпоширеніших методів у сучасній політології, хоча він використовувався вже Арістотелем і Платоном. Цей метод передбачає зіставлення однотипних політичних явищ, що розвиваються в однотипних умовах, але перебувають на різній стадії розвитку, з метою екстраполяції вже наявних результатів на ще невизначену ситуацію, тобто порівняння, що дає можливість побачити можливі перспективи і своєчасно реагувати на їхню динаміку. Таким чином можна використовувати досвід інших країн. Порівняльний метод найчастіше має міждержавний контекст. Широке застосування його призвело до появи спеціальної галузі політології - компаративної політології, побудованої переважно на підставі методу порівняння.

2. Системний метод - передбачає розгляд політики та її окремих елементів як цілісних, складних, організованих і саморегульованих механізмів, що перебувають у постійній взаємодії з навколишнім середовищем. Таким чином, об'єкт дослідження постає як система, що відкриває нові пізнавальні можливості. Результатом широкого використання цього методу стала поява нової категорії - політичної системи, за допомогою якої вдалося хаос політики подати в певній організованості; сьогодні це поняття посіло центральне місце в усіх політологічних теоріях.

3. Структурно-функціональний метод - тісно пов'язаний з системним.

Він передбачає розгляд об'єктів дослідження з погляду їхньої внутрішньої структури й зовнішніх функцій, спрямованих на задоволення відповідних потреб системи, при цьому діяльність елементів системи немовби запрограмована статусами, яких вони набувають, і ролями, які вони виконують. У межах цього методу сформувалися знамениті "рольові теорії".

Загальнологічні методи використовують у всіх науках. До названої групи входять: аналіз і синтез; індукція й дедукція; сходження від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного; уявний експеримент; математичне моделювання й багато інших аналогічних методів.

Третю групу становлять методи емпіричних досліджень. Традиційно вони найбільш повно розвиваються в соціології, але сьогодні жодне політологічне дослідження не обходиться без них чи методів конкретної соціології. Оскільки ці методи, на відміну від інших, передбачають отримання цифрових результатів, їх достатньо часто називають кількісними. До них належать: статистичні, аналіз документів, анкетування, інтерв'ювання, лабораторний експеримент, ігровий, спостереження тощо. Сьогодні просто неможливо уявити політологію без соціометрії Дж. Морено або кількісного аналізу Дж. Геллапа. Тому багато дослідників не без підстав вважають політологію однією з найточніших суспільних наук.

Отже, на підставі того, що визначено атрибутивні ознаки - об'єкт, предмет, закони, категорії, методи науки, слід зробити цілком обґрунтований висновок, що політологія є наукою про політику, тому що цій системі знань властиві всі ознаки науки.

1.2. Структура та функції політології, її зв'язок з іншими соціальними науками

Складність об'єкта дослідження - політики - зумовила і

складність внутрішньої структури науки про політику, тобто політології. Існують різні погляди на структуру політології. Найбільш плідною видається традиційна для багатьох інших наук структуризація, відповідно до якої політологію поділяють на теоретичну і прикладну. Зміст теоретичної політології полягає у формуванні загальної теорії політики, у пошуку й формулюванні особливих тенденцій, понять, закономірностей, а прикладної - у формуванні конкретних політичних технологій, методів, прийомів, за допомогою яких можна найефективніше розв'язати те або інше конкретне завдання політичної практики.

Теоретична і прикладна політологія перебувають в щонайтіснішому взаємозв'язку і не можуть розвиватися одна без одної. Теоретичні абстракції, закони можна формулювати тільки в результаті дослідження, узагальнення величезної кількості конкретних практичних випадків, розкиданих у часі й просторі, і, навпаки, дійсно наукові практичні рекомендації можна висловлювати тільки на підставі знання й використання законів, теоретичних розроблень.

У свою чергу й теоретичну, і прикладну політологію поділяють на ще конкретніші частини. Наприклад, теоретичну політологію можна, зокрема, структурувати на наступні галузі знання:

Політична філософія (іноді говорять «філософія політики») – галузь інтелектуальних досліджень, що має справу з ідеями, належними до політики, особливо до політичних цінностей, до сутності політичної дійсності, до інтелектуальних передумов політичного аналізу. У змісті і ролях політичної філософії виділяють кілька моментів: 1) як нормативна теорія вона ставить собі за мету роз'яснення політичних цінностей, визначення того, що є бажаним і моральним; 2) як мислення про те, що є, а не про те, що повинне бути, політична філософія більше опікується сутністю реальності, а не конкретними спостереженнями її виявів; 3) як аналітична система вона

оперує змістом слів і понять, логічною самостійністю аргументів, шляхами пізнання істини, а також тим, на яких підставах вона може бути визнана істинною або помилковою.

Політична антропологія має на меті вивчення інститутів управління й відповідної практики етнічних спільнот, що перебувають на примітивних стадіях розвитку. Політична антропологія з'ясовує зв'язок політичної поведінки з ширшою груповою культурою і досліджує те, якими шляхами відбувається розвиток політичних інститутів і практики.

Політична психологія передбачає дослідження психологічних конструктів, таких, як особа, настанови, переконання для пояснення політичної поведінки. Закономірно, що політична психологія - це важливий імпульс від "біхевіористської революції" 50-60-х рр. ХХ ст. у політології, хоч і сама вона зробила в теорію політичної поведінки (біхевіоризм) чималий внесок. Політична психологія виходить з того, що політична дія, як і інші види поведінки, продукується взаємодією індивіда з середовищем, отже, політичний аналіз вимагає звернення до психологічних чинників: сприйняття, пізнавальний процес, очікування, мотивація, що пояснює реакцію індивіда на стимули навколишнього середовища.

Політична соціологія має завданням вивчення політичних інститутів і процесів у їхньому соціальному контексті. Макросоціологічний підхід має справу з соціальним підґрунтям влади, дією соціально-класового або групового конфлікту на політичні інститути і зворотним впливом політичних інститутів на поведінку соціальних груп. На сьогодні поняття «політологія» й «політична соціологія» використовують як для позначення порівняно різних систем знання, як це зроблено в пропонованому навчальному посібнику, так і для позначення одного й того ж об'єкта, тобто як синоніми.

У теоретичній політології виділяють й інші галузі знання.

Залежно від конкретного об'єкта застосування можна сформулювати специфічні напрями й у прикладній політології.

Політичний маркетинг - сукупність технологій збирання, організації, продукування й розповсюдження певної інформації для того, щоб сформувати необхідний політичний ефект. На сьогодні одне з центральних місць у цьому типі маркетингу посідає створення реклами й антиреклами; цей вид діяльності, названий політичною рекламою, трансформується в самостійний напрям прикладної політології. Виникнення політичного маркетингу пов'язується найчастіше з ім'ям Д. Ейзенхауера, 34-го президента США, який першим в організації своєї передвиборчої кампанії звернувся за допомогою до професійного рекламного агентства й переміг.

Політичний менеджмент - це організація й управління тактикою формування та розвитку відносин на різних напрямках політичного життя. Виникнення й розвиток першої школи менеджменту пов'язано з ім'ям інженера Ф. Тейлора; головним гаслом його теоретичної та практичної роботи є "підвищення індивідуальної ефективності діяльності кожного учасника функціональної системи".

Політична іміджологія становить собою сукупність прийомів і методів для створення необхідного замовникові образу будь-якого суб'єкта, наприклад партії, людини, держави або навіть нації. Цей образ може мати як позитивну, так і негативну спрямованість. Алгоритм такого образу формується з повним урахуванням часу й місця його застосування.

Політична прогностика - це наукове визначення ймовірнісних моделей майбутнього стану або іншого явища, динаміки та форм розвитку того чи іншого процесу тощо з метою своєчасного ухвалення найбільш ефективного управлінського рішення. За глибиною аналізу політичні прогнози прийнято поділяти на короткотермінові (до 3-х

років), середньотермінові (до 10 років) і довготермінові (понад 10 років).

У прикладній політології можна виділити цілу низку додаткових галузей знання й технологій.

Таким чином, політологія на сьогодні має досить-таки складну внутрішню структуру за багатьма багатьох напрямками. До того ж з розвитком науки ці окремі галузі знання про політику набувають все більшої самостійності, формуючи свої методи, поняття, підходи до аналізу, тобто рухаються в напрямку інституалізації в самостійні науки. Саме тому політологію вже сьогодні називають міждисциплінарною наукою, а у Франції, наприклад, для позначення науки про політику використовують термін у множині - "політичні науки".

Політологія виконує в суспільстві цілком визначені функції, аналогічні багатьом іншим наукам, особливо соціальним. Найважливішими серед них є наступні:

1) дискрептивна – опис політичних процесів і явищ у категоріях і поняттях певної науки, причому йдеться не про просте фотографування політичного об'єкта, а про з'ясування й зображення сутності сторін об'єкта;

2) інтерпретаційна, або аналітична, - пояснення політичних явищ і процесів у контексті причинно-наслідкових залежностей тощо;

3) прогностична - пошук можливих варіантів розвитку політичних процесів і механізмів управління ними з метою досягнення бажаного результату;

4) соціотехнічна, або технологічна, - визначення механізмів дії на поточні політичні події з метою впливу на їхній розвиток в бажаному напрямі, темпі, формі;

5) методологічна - створення методологічних підстав для інших наук, наприклад для юриспруденції;

6) світоглядна - участь політології у створенні світоглядних

настанов особи або соціальної групи в цілому, формування політичної свідомості й політичної культури громадян, організацій і спільнот. Як і інші суспільні науки, політологія бере найактивнішу багатопланову участь у соціалізації, формуючи її специфічний напрям – політичну соціалізацію;

7) критико-апологетична - з одного боку, політологія як наука покликана виправдовувати, обґрунтовувати, захищати певні політичні цінності, рішення, вчинки; але з іншого, - піддавати політичні рішення і вчинки владних суб'єктів професійній критиці за їхню невідповідність політичному ідеалу, можливості декларації.

З аналізу функцій політології ясно, що вона передусім пов'язана з професійним обслуговуванням політики, дій політичних суб'єктів і об'єктів, але цілком очевидні і її більш широкі соціальні завдання - просвітницьке, виховне, методологічне тощо.

Таким чином, політологія - це дійсно наука про політику, це система об'єктивного знання про закони організації, функціонування й розвитку політики, її взаємозв'язки з людиною, місце і роль в суспільстві, це рефлексія політичного життя.

1.3. Політика та політична влада - сутність вихідних понять політології

Оскільки поняття “політика” не тільки входить до назви науки, але і становить її підґрунтя - об'єкт, то необхідно визначити його зміст, оскільки надалі стикатимемося з цим терміном.

Сучасне поняття “політика” походить від кількох грецьких слів: «politike» - мистецтво управління державою, або «politica» - організація суспільства, що перебуває під певною, передусім державною, владою. Згадаємо ще про одне відоме грецьке слово «polis», що означає місто-державу. Таким чином, стає очевидним, що етимологічно поняття "політика" означає конкретний тип організації спільного життя

людей в державі, тобто державного життя, а оскільки держава ототожнюється з суспільством, то й суспільного життя.

У цьому сенсі політика може бути подана і як сфера громадської життєдіяльності разом з економічною, духовною або соціальною, і як форма суспільної свідомості одночасно з релігією, мистецтвом або наукою, і як певна діяльність нарівні з виробничою, побутовою або спортивною. Мабуть, саме останній, діяльнісний підхід є головним за первинністю для розуміння як політики, так і власне суспільства. Таким чином, політика - це передусім певна діяльність, бо політика як сфера - це лише деяка сфера діяльності, політика як форма суспільної свідомості - це лише відображення діяльності в свідомості суспільства.

Багатовимірність і багатоплановість політики як суспільного явища (а це може бути одним із найбільш складних явищ суспільної життєдіяльності) об'єктивно породжує неоднозначність у її визначенні. У сучасній світовій політології умовно можна виділити кілька основних методологічних підходів до розуміння найголовнішої ознаки цього феномена, тієї початкової клітинки політики, до якої можна редукувати його складність:

- інституціоналізм пропонує як початкове головне сукупність владних інститутів, їхній статус закріплено в правових нормах і через них здійснюється політична влада;

- функціоналізм - сукупність дій, впливів, ролей, функцій різних соціальних груп та інститутів у суспільстві;

- елітаризм - сукупність владних груп, еліт, тобто тих, хто власне й ухвалює політичні рішення;

- конфліктологія - регулювання соціальних конфліктів, що забезпечує стабільність усієї суспільної системи.

Проте різноманітність цих конкретних підходів у розумінні єдиного головного підґрунтя політики не знімає питання про наявність у різноманітних політичних шкіл безлічі спільних думок у розумінні

сукупності ознак політики як суспільного явища. До таких спільних ознак, сукупність яких дозволяє достатньо повно описати сутність політики, можна зарахувати наступні:

1. Суспільство завжди є соціально диференційованим. За тими або іншими критеріями воно розподілене на класи, нації та інші великі й малі соціальні групи. Вони є соціальними суб'єктами політики, її дієвими сторонами. У цьому розумінні політика становить собою відношення між класами, націями.

2. Соціальні групи завжди, крім спільних, мають і специфічні інтереси. Останні є головним спонукальним мотивом будь-якої суспільної діяльності. Він є підґрунтям, сенсом, джерелом, мотивом політики. Тому ідея інтересу і є власне сутністю політики.

3. Суперечливість інтересів соціальних груп породжує хаос, соціальну конфліктність, межевою формою якої є взаємознищення груп, тобто руйнування суспільної системи. Тому суспільство завжди об'єктивно зацікавлене в регулюванні таких конфліктів, узгодженні суперечливих інтересів, підтриманні стабільності, щоб забезпечити свою цілісність. Подолання хаосу, регулювання соціальних конфліктів, узгодження інтересів соціальних груп, забезпечення стабільності й цілісності суспільства є змістом політики. У цьому розумінні політика – внесення порядку.

4. Розв'язати конфлікт і забезпечити порядок можна, віддавши перевагу чийось інтересам і, отже, поступившись інтересами інших, тобто на користь якоїсь певної соціальної групи. Як правило, пріоритет одержує інтерес економічно панівної групи, що збігається, а може, і не збігається з суспільними інтересами. Але в будь-якому випадку цей інтерес так чи інакше (силою, обманом, пропагандою тощо) видають за загальний, тобто обов'язковий для всіх. На такій підставі відбувається інтеграція всіх соціальних груп, усіх громадян в єдину політичну спільноту. Соціальна група, чий інтерес є пріоритетним й оформлений

як спільний, становить собою головний соціальний суб'єкт політики, політично панівну групу. Отже, політика є концентрованим вираженням економіки.

5. Щоб регулювати конфлікт, узгоджувати інтереси соціальних груп, забезпечувати порядок, необхідні соціальні, могутні підстави, наприклад влада. Вона є головним об'єктом, метою політики. Тому політика і є боротьбою за владу.

6. У політично зрілому суспільстві влада матеріалізується у спеціальних політичних інститутах: державі, партіях, громадських організаціях тощо. Держава - головний політичний інститут. У цьому сенсі політика - це державні справи.

7. Держава як головний політичний інститут та інші політичні інститути використовуються політично панівними соціальними групами як інструмент керування суспільними справами. Керування – основна роль інститутів політичної влади, основний спосіб реалізації політики. Отже, політика – мистецтво керування державою.

Отже, те чи інше явище можна характеризувати як політичне, якщо воно безпосередньо або побічно пов'язане з інтересами великих соціальних груп, спрямоване на керування суспільними справами, упорядкування суспільної системи, тобто на встановлення й підтримання певного громадського порядку, що ґрунтується на деякій моделі організації влади, передусім державної. Політика - це форма відносин між класами, націями та іншими великими соціальними групами, державами, партіями і под. організаціями. Вона пов'язана із завоюванням, утриманням і використанням влади, сенсом і способом існування суспільства; це засоби й методи діяльності держави, партій, еліт, лідерів та інших суб'єктів у боротьбі за здійснення класових, національних, групових інтересів; політика реалізується в рішеннях, правових нормах, рухах, революціях, реформах, виборах та інших соціальних акціях.

Таким чином, поняття політики тісно пов'язане з поняттям влади. У своїх численних спробах дати концептуальне визначення влади сучасна політологія спирається передусім на теорії Ф. Енгельса та М. Вебера. При цьому, що стало вже хрестоматійним, веберівська дефініція влади як можливості здійснити волю всередині певного соціального відношення, незважаючи на опір інших його учасників, байдуже звідки така можливість виникає, багато в чому ґрунтується на енгельсівському формулюванні влади як нав'язування волі, з одного боку, і підкорення - з другого.

Для політології, як і для філософії та соціології, властиве прагнення зрозуміти універсалізм влади, тобто її сутнісні, загальні характеристики. До таких характеристик, сукупність яких і допоможе дати концептуальне поняття влади як соціального феномена, належать такі риси:

1. Влада становить собою відношення, де сторони взаємовизначають і взаємозаперечують одна одну. Влада народжується не “до” і не “після” відношення, а саме під час цього відношення, влада і є власне відношення. При цьому зміст влади завжди залежить від стану обох сторін. Проте основний характер такого взаємовідношення - залежність, тобто не просто взаємодія, а в основному односпрямований процес дії, впливу однієї сторони на іншу.

2. Як у будь-якому соціальному відношенні, у владі виділяють суб'єкт і об'єкт. Суб'єкт – той, хто виявляє дію, об'єкт - той, на кого виявляють дію. При цьому влада тією ж мірою належить суб'єкту, як і об'єкту, тобто її зміст завжди залежить і від суб'єкта, і від об'єкта. Суб'єктами і об'єктами соціальної влади є люди.

3. Влада має характер вольового впливу, тобто вплив сторін здійснюється через вольові відносини, де воля сторони-суб'єкта нав'язується волі сторони-об'єкта. У цьому випадку воля – це здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її

виконання, а головне у вольовому акті - усвідомлення ціннісної характеристики мети дії, її відповідності принципам і нормам суб'єкта, які, у свою чергу, є опосередкованими потребами та інтересами. Таким чином, під волею розуміють вираження суб'єктом своїх інтересів у певному виді діяльності, утілення цих інтересів на практиці.

4. Найважливіша ознака влади - її зверхність, тобто монопольне право суб'єкта ухвалювати рішення, обов'язкові та вагомі для об'єкта.

5. Розуміння влади буде не повним, якщо не врахувати реакції, ролі об'єкта, не випадково підкреслюють ідею відношення, взаємовпливу, хоч і асиметричного. Об'єкт може чинити опір волі суб'єкта, може бути до неї індиферентним і, нарешті, може свідомо її приймати (можливі й маргінальні позиції).

6. Владу завжди здійснюють через конкретні методи. Воля суб'єкта владних відносин нав'язується волі об'єкта через насильство, примушення, переконання, заохочення. Найчастіше суб'єкт влади використовує одночасно всі методи в різних пропорціях і різних напрямках.

7. Дуже важливими характеристиками влади є її засоби, тобто те, за допомогою чого суб'єкт може нав'язувати свою волю іншим. "Опосередкування" засобами є іманентна якість, невід'ємна для влади, без нього розглядати її безглуздо. Суб'єкт, об'єкт, методи й засоби перебувають у тісній взаємозалежності, взаємовизначенні, у конкретиці яких і народжується зміст і форма влади. Основні засоби влади – сила, авторитет, право, традиція, знання.

8. Влада як соціальна, вольова, усвідомлена взаємодія характеризується конкретною метою, тобто суб'єкт влади нав'язує свою волю заради чогось. У загальному вигляді такою метою є створення певної доцільності, правильності, упорядкованості. У цьому сенсі влада функціонує як соціальне регулювання, тобто деяка дія на людей з метою орієнтації їхньої діяльності у відповідному напрямі.

Зрештою влада спрямована на формування цілком визначеної поведінки об'єкта. Зміст доцільності, правильності, упорядкованості, напряду формуються волею, інтересом суб'єкта.

9. Основні форми прояву влади – панування, керівництво, управління, організація, контроль.

Залежно від якісної визначеності суб'єкта, об'єкта, мети, засобів, методів, сфери вольової дії тощо влада може бути багатьох видів: сімейна, особиста, економічна, військова, релігійна і под. Залежно від методів і засобів прийнято розрізняти примусову й авторитетну владу. У свою чергу, авторитетна влада, за загальноприйнятою класифікацією М. Вебера, диференціюється на традиційну, харизматичну й раціонально-легальну.

Найбільш важливим видом влади є політична. Її якість зумовлена визначеністю політики, що надає всьому механізму владного взаємовідношення специфічного політичного змісту й форми. Перераховані вище ознаки влади на рівні загального конкретизуються в політичній владі, що становить собою рівень конкретного.

Політична влада характеризується наступними основними особливостями:

1. Суб'єктами й об'єктами політичної влади є великі соціальні групи (класи, нації тощо), спеціальні організації (держава, партії та ін.) або малі соціальні групи чи особи (еліти, лідери тощо), що виступають від їхнього імені. Причому розподіл на суб'єктів і об'єктів політичної влади має відносний, а не абсолютний характер. Тому всі вони утворюють низку суб'єктів політичної влади, або суб'єктів політики.

2. Центральний інститут політичної влади - держава. Державна влада вже є політичною, але власне вона становить ядро політичної влади.

3. Мета політичної влади – доцільність організації відносин у межах суспільства в інтересах економічно, а отже, і політично панівних

соціальних груп.

4. Політична влада має різні форми організації, підґрунтям яких є різні конструкції державної влади: монархія, аристократія, олігархія, плутократія, теократія, меритократія, демократія, охлократія тощо.

5. Політична влада регламентована законами та іншими прийнятими й акцентованими суспільством нормами позитивного права.

6. Політична влада найтіснішим чином пов'язана передусім з економічною владою.

7. Найважливішою характеристикою політичної влади є те, що вона завжди є предметом політичної боротьби.

8. Для політичної влади дуже важлива проблема легітимності, політична влада завжди прагне бути легітимною.

9. Політична влада досить часто ототожнюється з насильством (наприклад, у марксизмі), бо державна влада, будучи ядром політичної, дійсно має можливість і здатність до насильства. Але в цілому така тотожність є неправомірною. Політична влада прагне до авторитетної форми.

10. Політична влада виникає в суспільстві одного разу, об'єктивно й закономірно, поступово розвивається, перетворюючись із часом на найбільш важливий вид соціальної влади.

Політика і влада не тотожні, але найтіснішим чином взаємопов'язані поняття та явища. Влада утворює головну вісь усього політичного життя, без неї немає політики, хоча вона без політики цілком може існувати (наприклад, у родині).

Контрольні запитання до теми № 1

1. Політологія як наука: об'єкт, предмет, закони, категорії, структура і функції.

2. Сутність поняття «політика».

3. Поняття «влада».

4. Форми, методи, засоби влади.

Тема 2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття й теорія політичної системи.
2. Структура та функції політичної системи.
3. Типи політичних систем.

2.1. Поняття й теорія політичної системи

Будь-яке класове суспільство є політично оформленим, має механізм влади, що забезпечує його нормальне функціонування як єдиного соціального організму. Цей механізм – політична система.

Політична система охоплює багато підсистем, структур і процесів, вона взаємодіє з іншими підсистемами - соціальною, економічною, ідеологічною, культурною, правовою. Її сфера визначена межами, для яких політичні рішення цієї системи обов'язкові й реально виконуються.

Глибоке обґрунтування й широке розповсюдження поняття "політична система" одержало в середині ХХ ст. Уживання цього терміна відображало посилювальне розуміння системного характеру політики. До цього для опису владних відносин звичайно використовувалися поняття "тип правління", "система правління". Але їх застосування зводило політику і діяльність державних структур до виділення їх як головних суб'єктів владних відносин. Проте процеси розвитку громадянського суспільства, поява самостійної особи з її правами і свободами призвели до того, що громадянин став не тільки підкорятися, але і впливати на державу, створюючи для цього політичні організації (партії, рухи). Влада перестала бути монополією держави, владні відносини набули складнішого характеру, у них стали брати участь недержавні організації. Уведення системного підходу в політологію пов'язане, зрештою, з пошуком універсальних

закономірностей і механізмів, що забезпечують суспільству стійкість і виживаність.

Поняття "система" увів до наукового обігу німецький біолог Л. фон Берталанфі (1901-1932 рр.). У 20-ті рр. ХХ ст. для позначення процесів обміну клітини із зовнішнім середовищем. Він аналізував систему як сукупність взаємозалежних елементів, як цілісність, яка складається з "елементів, що перебувають у взаємодії". Відношення взаємозалежності означають, що зі зміною навіть одного елемента системи змінюється вся цілісність. Система розвивається завдяки тому, що реагує на сигнали ззовні й на вимоги своїх внутрішніх елементів.

Т. Барсоне запропонував суспільству розглянути поняття "система" по-іншому. Він подав суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, що перебувають у відношеннях взаємозалежності й взаємообміну - економічних, політичних, соціальних, духовних. Кожна з підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, що надходять зсередини або ззовні, а разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

Політологи розробили кілька моделей, що дозволяють наочно подати й зрозуміти функціонування політичних систем. Провідні теорії політичних систем були створені Д. Істоном і Г. Алмондом.

Д. Істон у роботах "Політична система" (1953 р.), "Межа політичного аналізу" (1965 р.), "Системний аналіз політичного життя" (1965 р.) виклав підґрунтя аналізу будь-якої політичної системи якої-небудь країни, а також складових підсистем цієї системи : парламенту, уряду, місцевого самоврядування, політичної партії, суспільної асоціації. За Д. Істоном, політична система - це саморегульований і такий, що розвивається, механізм, що реагує на імпульси, які надходять ззовні.

У системи є вхід, на який ззовні надходять імпульси у формі

вимог (конструктивних і деструктивних) і підтримання (або протесту). Вимоги можуть виникати і формулюватися як у навколишньому середовищі, так і всередині власне системи. Підтримання виражене у виплаті податків, військовій службі, дотриманні законів, участі в голосуванні, лояльному ставленні до державної влади та її символів. Незалежно від свого походження вимоги й підтримання стають частиною політичної системи й повинні враховуватися в адекватних структурах і під час дотримання певних процедур.

Вихід інформації - результат функціонування політичної системи - здійснюється у вигляді рішень і політичних дій. Підтримання, надаване системі, посилюється, якщо запропоновані рішення та дії відповідають очікуванням і вимогам численних шарів і груп населення. У разі повної або часткової невідповідності очікуванням політичні рішення мають негативні наслідки, породжують нові вимоги, що призводить до часткової або повної кризи політичної системи. У цьому випадку в суспільстві помножуються дестабілізаційні процеси.

Вимоги посідають важливе місце в різноманітній інформації, що надходить у систему і свідчить про очікування, мотиви та інтереси людей. Д. Істон розділив їх на розподільні (про заробітну платню й робочий час, про умови здобуття освіти), регульовальні (про забезпечення суспільної безпеки, про контроль над ринком), комунікативні (про надання політичної інформації, про демонстрацію політичної сили).

Політична система є відкритою. Вона піддається численним впливам, що надходять із навколишнього середовища. Якщо такий вплив слабкий, то система не має достатньої інформації для ухвалення рішень, які стабілізують суспільство. Якщо вплив сильний, але однобічний, то система ухвалює рішення на користь якого-небудь одного шару, а це також може дестабілізувати ситуацію. Нарешті, вплив може бути настільки сильним, що відбувається перенасичення

інформацією, і це може призвести до помилкових рішень.

За Д.Істоном, вихідні дії політичної системи зумовлені її головним призначенням, власне природою політичної влади. Вона полягає в обов'язковому наданні політичних рішень, авторитарному розподілі й забезпеченні ухвалення їх населенням.

На відміну від Д. Істона, Г. Алмонд розглядає політичну систему як безліч взаємодій, поведінок як державних, так і недержавних, що необхідно досліджувати. На думку Алмонда, будь-яка політична сила має свою власну структуру, вона багатофункціональна; усі політичні системи здійснюють ті ж самі функції і змішані в культурному сенсі. Важливою особливістю є багатофункціональна частина системи. Зокрема, незважаючи на проголошений принцип розподілу влади, багато функцій, хоч і по-різному в різних системах, є неподільними. Наприклад, втручання парламенту в поточну політику, законотворча діяльність уряду й президента відбувається в багатьох країнах світу. Змішаність політичних систем у культурному сенсі означає, що немає "чистого" президентського або "чистого" парламентського правління.

Модель Г. Алмонда враховує психологічні, особистісні аспекти політичних взаємодій, імпульси, що надходять не тільки ззовні, від народу, але й від керівної еліти.

Вхід інформації, за Алмондом, складається з політичної соціалізації й мобілізації населення, аналізу наявних імпульсів, політичних комунікацій (зв'язків і взаємозв'язків різних політичних сил).

Функції виходу інформації складаються зі встановлення правил (законодавча діяльність), застосування їх (виконавча діяльність уряду), формалізації (надання їм юридичного оформлення), безпосереднього виходу інформації (практична діяльність уряду щодо виконання внутрішньої та зовнішньої політики). Отже, до найважливіших функцій політичної системи належать вивчення ситуації та врахування її особливостей, а також політичне вирішення виявлених проблем.

У моделі Г. Алмонда основну увагу приділено множинності різних інтересів усередині системи, їх зіткненню й об'єднанню, урахуванню цих інтересів системою.

Сучасні інтерпретації політичних систем є різноманітними, у їхнє підґрунтя покладено різні критерії. Якщо їх узагальнити, то можна стверджувати, що політична система - це універсальна система керівного суспільства, компоненти якої пов'язані політичними відносинами. Зрештою, вона регулює взаємодію між соціальними групами, забезпечуючи стабільність суспільства й певний соціальний порядок на підставі використання державної влади.

Значення системного підходу в аналізі політики є великим.

По-перше, він дозволяє подати політичне життя як систему поведінки людей, установити механізми впливу політичних дій, вчинків на характер політичних інститутів і структур.

По-друге, подає розуміння політики як цілісності, відкриває можливості аналізу способів, форм її взаємодії з навколишнім середовищем, компонентами якого є природа, економіка, культура, соціальна структура.

По-третє, одне з найважливіших призначень політики - забезпечення єдності, цілісності суспільного організму, що неминуче охоплює численні відмінності, різноспрямовані тенденції, дії. Політична система становить засіб соціальної інтеграції, стримуючи деструктивний вплив соціальних розрізень на функціонування складових частин суспільного організму.

Поняття "політична система" виражає єдність двох сторін політики: організації й діяльності, дії та структури.

Формалізація, яку вносить системний підхід, створює можливість порівняльного аналізу різних типів, моделей політичного життя, виділення єдиних критеріїв їхнього зіставлення та аналізу. Формування політичної системи пов'язане з поступовим набуттям політичними

відносинами низки істотних ознак. До них, зокрема, належать:

1. Стійкий взаємозв'язок різних елементів політичного життя. Якщо така взаємозалежність відсутня, виникає стан, протилежний цілісності й системності: розпад, дезінтеграція суспільства.

2. Упорядкованість політичних відносин, наявність оптимального поєднання їхньої стабільності й розвитку. Значення впорядкованості в суспільстві визначене тим, що вона є найважливішою умовою продуктивної й цілеспрямованої зміни соціальних відносин. Політичне життя - динамічне явище, елементи неврегульованості, порушення зв'язків, що склалися, і способів їхньої регуляції постійно присутні, адже будь-який розвиток пов'язаний з порушенням стабільності.

3. Культурне підґрунтя - спільність цінностей, сукупність політичних символів, переконань, прийнятих членами політичної спільності. Єдність, інтеграція у сфері політики можливі тільки за наявності певного духовного зв'язку, завдяки якому люди можуть розуміти один одного. Історичний досвід показує, що політичні системи, здатні до тривалого, стабільного існування, такі цінності обов'язково мають. Вони поділяються більшістю членів суспільства, закладаються в систему виховання.

4. Спільне реагування всіх елементів на зовнішню дію. Саме зі взаємодії цих ознак народжується здатність політичної системи до швидкої мобілізації необхідних ресурсів для вирішення тієї чи іншої загальної проблеми.

Політична система належить до відкритих систем: вона зазнає різного впливу не тільки внутрішніх, але й зовнішніх чинників.

2.2. Структура та функції політичної системи

У структурі політичної системи виділяють такі підсистеми: інституційну (організації, установи); нормативну (норми правові та моральні, політичні традиції); функціональну (засоби і способи

реалізації влади); комунікативну (форми взаємодії влади, суспільства та індивіда); ідеологічну (сукупність стійких уявлень про суспільство, характер і спосіб мислення).

У науковій літературі виділяють чотири головні групи елементів політичної системи:

- 1) політична організація;
- 2) політичні відносини;
- 3) політичні та правові норми;
- 4) політична свідомість і політична культура.

Найбільш активна й динамічна частина політичної системи суспільства - його політична організація.

Політична організація суспільства - це сукупність конкретних організацій і установ, що виконують певні функції. У результаті їхньої взаємодії й реалізується політична влада в конкретному суспільстві.

Держава й партії - це політичні організації, тобто вони прямо й безпосередньо здійснюють політичну владу в повному обсязі або прагнуть до неї. Влада або боротьба за владу - це головне в їхній діяльності.

Центральне місце належить державі. Концентруючи у своїх руках більшість ресурсів, маючи монополію на законне насильство, вона має у своєму розпорядженні найбільші можливості впливати на різні сторони суспільного життя. Обов'язковість рішень держави для громадян дозволяють державі надавати соціальним змінам доцільності, розумності, орієнтації на вираження загальнонагомих інтересів.

Непрямі політичні організації пов'язані зі здійсненням політичної влади, але це лише один з аспектів їхнього функціонування (профспілки, молодіжні політичні організації). Неполітичні організації майже не беруть участі в реалізації політичної влади (різні рухи й асоціації).

Процес їхнього політизування відбувається на певних етапах життя країни. Особливе значення має церква й засоби масової інформації, що мають можливість істотно впливати на процес формування громадської думки, за допомогою якої виділені інститути можуть чинити тиск на уряд, лідерів.

До складу політичної системи суспільства входять політичні відносини - взаємодії соціальних груп, осіб соціальних інститутів з приводу устрою й управління суспільством.

Залежно від суб'єктного складу їх можна поділити на три групи. Перша - відносини між класами, великими соціальними групами, націями й державами. Міжкласові, міжгрупові, внутрішньокласові й міжнаціональні відносини становлять підґрунтя політичної системи й відображені у функціонуванні відповідних політичних організацій і в їхніх взаємостосунках. Друга група – так звані вертикальні відносини, що складаються в процесі здійснення політичної влади, дії найвищих і місцевих органів керівництва й управління на соціально-економічні, політичні й культурні процеси. До третьої групи можна зарахувати відносини, що складаються між політичними організаціями й установами.

Істотний елемент політичної системи - політичні та правові норми. Політичні норми існують і діють у вигляді конституцій, статутів і програм партій, політичних традицій і процедур, що регулюють політичні процеси. Вони становлять нормативне підґрунтя політичної системи.

Політичні та правові норми регулюють політичні відносини, надають їм упорядкованості, встановлюючи бажане й небажане, дозволене й недозволене з погляду зміцнення політичної системи.

Через політичні правові норми одержують офіційне визнання й закріплення чинні політичні засади. У свою чергу, за допомогою цих норм політико-владні структури доводять до відома суспільства,

соціальних груп, окремих індивідів свою мету, обґрунтування прийнятих політичних рішень і визначають своєрідну модель поведінки, якою керуватимуться всі учасники політичного життя.

Так відбувається формування політичної свідомості й поведінки суб'єктів у політичній діяльності, вироблення в них настанов, відповідних меті й принципам політичної системи.

До елементів політичної системи суспільства належать політична свідомість і політична культура. Політична культура містить як складові елементи політичні традиції, чинні норми політичної практики, ідеї, концепції, орієнтації, звернені на політичну систему.

Функції політичної системи. Під функцією розуміють будь-яку дію, спрямовану на підтримання системи в стійкому стані й забезпечення її життєздатності. Дії, що сприяють руйнуванню організованості, стабільності системи, розглядають як дисфункції. Одна із загальновизнаних класифікацій функцій політичної системи була подана Г. Алмондом і Дж. Пауеллом. Вони виділили за вагомістю ті функції, кожна з яких задовольняє певну потребу системи, а всі разом вони забезпечують збереження системи через її змінення.

Збереження наявної моделі політичної системи здійснюється за допомогою функцій політичної соціалізації, що є процесом залучення політичних знань, вірувань, цінностей, властивих суспільству, у якому живе людина. Залучення індивіда до політичних цінностей, дотримання прийнятих у суспільстві стандартів політичної поведінки гарантують підтримання наявної моделі політичної системи. Стабільності політична система досягає у тому випадку, якщо її функціонування ґрунтується на принципах, відповідних політичній культурі суспільства.

Життєздатність системи забезпечується її здатністю адаптуватися до навколишнього середовища, її можливостей, функція адаптації може здійснюватися шляхом політичного рекрутування -

підготування й відбору суб'єктів влади (лідерів, еліт), здатних знаходити найбільш ефективні шляхи вирішення актуальних проблем і пропонувати їх суспільству.

Функція реагування. Завдяки цій функції політична система відповідає на імпульси, сигнали, що надходять ззовні або зсередини її. Високорозвинута реагувальна здатність дозволяє системі швидко адаптуватися до змінюваних умов функціонування. Особливо це важливо тоді, коли з'являються нові вимоги груп, партій, ігнорування яких може призвести до дезінтеграції та розпаду суспільства.

Політична система здатна ефективно реагувати на виниклі вимоги за наявності в неї ресурсів. Останні вона одержує з внутрішнього або зовнішнього економічного, природного і под. середовища. Таку функцію називають екстракцією. Одержані ресурси необхідно розподілити так, щоб забезпечити інтеграцію й узгодження інтересів різних груп усередині суспільства. Отже, розподіл політичною системою благ, послуг і статусів становить зміст її дистрибутивної (розподільної) функції.

Політична система здійснює вплив на суспільство за допомогою керування, координації поведінки індивідів і груп. Керівні дії політичної системи виражають сутність регулювальної функції. Вона реалізується шляхом уведення норм і правил, на підставі яких взаємодіють індивіди, групи, а також у результаті застосування адміністративних та інших заходів до порушників правил.

Функції політичної системи різноманітні, що зумовлено складністю й багат шаровістю політичного життя.

2.3. Типи політичних систем

Багатоманіття політичних систем, наявних у сучасному світі, говорить про те, що на процес їхнього формування і функціонування впливає безліч чинників: історичні традиції, культура, економічний

розвиток, зрілість громадянського суспільства, геополітичні умови тощо. Переважання тих або інших чинників зумовлює їхні особливості та неповторність. Проте теоретичний і практичний інтерес становить те, що їх зближує, дозволяє виявити роль універсальних механізмів і закономірностей їхнього функціонування. Практичне значення класифікацій політичних систем полягає у визначенні достатності умов, що дозволяють політичним інститутам ефективно функціонувати й успішно виконувати свої політичні ролі.

Типологія політичних систем здійснюється на підставі врахування різних ознак (підстав). Одна з перших класифікацій (типологій) виходить з характеру їхніх взаємостосунків із зовнішнім середовищем. За цим критерієм політичні системи поділяють на закриті й відкриті. Закриті політичні системи мають обмежені зв'язки із зовнішнім середовищем, не сприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто ресурси розвитку перебувають усередині таких систем. Відкриті системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно опановують передові цінності інших систем, рухомі й динамічні. Прикладом закритих систем можуть бути колишні країни соціалізму, відкритих - розвинені демократичні держави.

Французький політолог Ж. Блондель розрізняє політичні системи за змістом і формами управління. Він виділяє п'ять основних їх різновидів:

1. Ліберальна демократія з опорою на лібералізм в ухваленні рішень.

2. Комуністичні системи з пріоритетом рівності соціальних благ і зневагою до ліберальних засобів її досягнення.

3. Традиційна держава, звичайно керована олігархією й консервативна за своїм характером, оскільки розподіл соціальних і економічних благ, як правило, є дуже нерівномірним.

4. Популістські системи, що склалися в країнах, які

розвиваються, у повоєнні роки, і прагнуть до більшої рівності в галузі економічних і соціальних благ. Вони певною мірою авторитарні, тому що для досягнення більшої рівності потрібні авторитарні засоби.

5. Авторитарно-консервативна система, характерною рисою якої є проведення активної політики щодо скорочення нерівності, яка склалася, протистоїть поглибленню рівності й політичної участі.

У підґрунтя класифікації політичних систем може бути покладено класовий принцип, тобто інтереси якого класу виражає політична система. Подібна типологія притаманна марксизму, який розглядав політичну систему як інструмент у руках економічно панівного класу. За цією ознакою виділялися рабовласницька, феодалська, капіталістична й комуністична (соціалістична) політичні системи.

Загальноновизнаною в західній політичній науці є типологія політичних систем, розроблена Г. Алмондом. Він розрізняв їх за типом політичної культури й розподілу політичних ролей між учасниками політичного процесу. Г. Алмонд виділив чотири типи політичних систем: англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна й частково індустріальна, тоталітарна.

Для англо-американської політичної системи (США, Великобританія) властивий високий рівень розподілу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів тощо. Влада і вплив розподілені між різними ланками економічної системи. Політична система функціонує в межах однорідної культури, орієнтованої на захист загальноновизнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності та ін.

Європейсько-континентальна політична система (країни Західної Європи) відрізняється роздрібненістю політичної культури, наявністю всередині національних культур протилежних орієнтації, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії тощо. Тому розподіл політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах

суспільства, а всередині класу, групи, партії. Проте наявність різноманітних субкультур не заважає досягати в суспільстві згоди, оскільки є спільне культурне підґрунтя - ліберальні цінності.

Доіндустріальні й частково індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, ґрунтом яких є цінності клану, роду, общини, імені. Тому дійти згоди й знайти компроміс тут, не вдаючись до насильства, практично неможливо. Інтеграція суспільства за допомогою насильства призводить до концентрації влади і впливу в руках вузького кола осіб.

Тоталітарні політичні системи функціонують на підставі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої керівної партії або групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства та індивіда.

Достатньо поширеною є класифікація політичних систем за політичним режимом, тобто на підставі характеру і способів взаємодії влади, особи й суспільства. За цим критерієм виділяють тоталітарні політичні системи, авторитарні й демократичні. Для тоталітарної системи властивим є повне підпорядкування особи й суспільства владі, регламентація й контроль за всіма сферами життя людей з боку держави. Авторитарна система ґрунтується на необмеженій владі однієї особи або групи осіб за збереження деяких економічних, громадянських, духовних свобод для громадян. Демократична система пропонує пріоритет прав особи, контроль суспільства над владою.

Залежно від орієнтації на стабільність або зміни політичні системи підрозділяються на такі типи:

а) консервативні, головна мета яких зберігати й підтримувати традиційні структури, становище, що склалося в політичній, економічній і культурній сферах, і особливо форму політичної влади;

б) трансформувальні, що проводять суспільні перетворення. Серед останніх слід розрізняти два типи систем:

- 1) реакційні, мета яких повернути суспільство (у цілому або частково) назад, до колишнього типу політичної й економічної системи;
- 2) прогресивні, що прагнуть сформувати суспільство нового типу або змінити культуру, спосіб життя, соціальну структуру тощо.

Існують і інші класифікації (типології) політичних систем, але вони менше поширені. Багатоманітність усіх цих типологій свідчить про багатовимірність політичного світу.

Контрольні запитання до теми № 2

1. Поняття і функції політичної системи.
2. Типи політичних систем.
3. Характеристика елементів політичної системи.

Тема 3. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

1. Поняття політичного режиму.
2. Типи політичних режимів.

3.1. Поняття політичного режиму

Сутність влади полягає в її здатності надавати стосункам між людьми доцільності, розумності, упорядкованості.

Суспільство як складна система взаємодії індивідів, груп, організацій потребує керівництва, регуляції й узгодження людських інтересів і дій.

Сукупність засобів і методів реалізації політичної влади, що визначає ступінь свободи і правове становище особи, називається політичним режимом.

Політична влада є різноманітною за формами й засобами виявлення. Для відображення різних аспектів її функціонування використовуються такі поняття, як "форма правління", "політичний

режим", "політична система".

Для того щоб ефективно впливати на суспільство, поведінку людей, класів, влада повинна бути організована, мати засоби впливу, примушення. Організація верховної державної влади, її органів, їхнє взаємовідношення з населенням позначають поняттям "форма правління". Політичний режим відображає засоби й методи, за допомогою яких державна влада регулює й упорядковує стосунки між людьми.

У європейській політичній науці поняття "політичний режим" є першопочатковим, тоді як в американській перевагу надають категорії "політична система", що породжує відомі теоретичні труднощі, оскільки виникає небезпека термінологічного дублювання двома поняттями одного роду політичних явищ. Терміни "політична система" й «політичний режим» характеризують політичне життя з різних сторін: політична система відображає характер взаємозв'язку політики з економікою, соціальною, культурною та іншими сферами життя суспільства. Політичний режим визначає засоби й методи реалізації влади. Політичний режим є функціональним "зрізом" політичної системи, він складається в результаті політичної діяльності й політичного курсу, які обирають носії верховної влади.

У політичній науці загальноприйнятим є визначення політичного режиму, подане Ж. Л. Кермонном: "Під політичним режимом розуміють сукупність ідеологічного, інституційного й соціологічного порядку, які сприяють формуванню політичної влади конкретної країни на певний період". Серед елементів він виділяв принцип легітимності, структуру інститутів, систему партій, форму й роль держави.

Розглянемо роль першого і третього компонентів політичного режиму, оскільки другий і четвертий детально описано в темі "Держава - основний інститут політичної влади".

Принцип легітимності. Ефективність впливу влади на

суспільство визначена не ступенем примушення, а рівнем легітимності режиму. Принцип легітимності передбачає здатність влади створювати в населення віру й переконання в її правомірності ухвалювати рішення, які громадяни повинні виконувати. Таке переконання формують через відповідність управлінських рішень цінностям, розділюваним більшістю суспільства. На практиці виділяють два рівні легітимності: вертикальний і горизонтальний. Вертикальний передбачає адекватність влади цінностям широких прошарків суспільства, їхньому уявленню про справедливість, демократію. У цьому випадку влада спирається на широке підтримання народу, співзвучна його прагненням. Горизонтальний рівень легітимності означає, що режим утілює в життя лише цінності й прагнення керівної еліти. Виходячи з цього, очевидно, що більшу легітимність має політичний режим, який ґрунтується на згоді різних груп (керованих і керівних) щодо провідних цінностей, на яких здійснюється функціонування влади, тобто за наявності одночасно вертикальної й горизонтальної легітимності. Легітимація затверджує політику та владу, пояснює політичні рішення, створення політичних структур, їхню зміну й оновлення. Вона покликана забезпечити покору, згоду, політичну участь без примушення, а якщо їх не досягнуто - виправдати таке примушення. Легітимність - інструмент влади, громадського контролю, дійовий засіб політичної організації суспільства. Легітимність - підґрунтя суспільної єдності, застава успішного функціонування політичної системи країни.

Виборчі системи. Структура інститутів державної влади залежить від виборчої системи, установленної в країні. Виборча система - це сукупність правил, на підставі яких формуються виборні органи держави.

Основними виборчими системами, використовуваними в різних країнах (з тими чи іншими особливостями), є мажоритарна й

пропорційна. Відмінності між ними зводяться до способу голосування для обрання кандидатів у найвищі органи влади, кількості партій і їх ролі, способу формування парламентської більшості.

За мажоритарною виборчою системою, що ґрунтується на принципі більшості, від кожного виборчого округу обирають одного депутата. Переможцем на виборах визнають того, хто набрав найбільшу кількість голосів, що може бути абсолютною (50% + 1 голос) і відносною (більше ніж у опонента). За умови висунення кількох кандидатів на виборах досягти абсолютної більшості в першому турі дуже складно, тому в країнах, де використовують мажоритарну систему в один тур (Великобританія), а балотується в одному окрузі два кандидати, переможцем вважають того, хто набрав не менше 50% голосів. У країнах (Франція), де жоден кандидат не може одержати необхідної кількості голосів (50% + 1 від тих, що беруть участь у голосуванні), проводять другий тур, куди виходять два кандидати, що набрали більшу кількість голосів виборців. У низці країн (наприклад, у США), якщо кандидат набрав абсолютну більшість голосів (50% + 1), то він одержує всі голоси виборців цього виборчого округу, а претендент, що програв, не одержує жодного голосу.

Система пропорційного представництва передбачає розподіл місць у парламенті відповідно до кількості одержаних на виборах голосів виборців за партійними списками. Кожна партія одержує кількість місць у парламенті, суворо відповідне кількості поданих за неї голосів на загальнонаціональних виборах. Це загальне число місць складається з кількості мандатів, одержаних нею в кожному виборчому окрузі. Для проходження партії до парламенту встановлюють відсотковий бар'єр голосів виборців, частіше за все – 3 – 5%.

Змішана система передбачає поєднання мажоритарної та пропорційної систем. Так, у ФРН одну половину парламентаріїв обирають за мажоритарною системою в один тур (система відносною

більшості), а другу – на підставі пропорційної системи за партійними списками. В Україні до 2006 р. існувала змішана виборча система. У найвищий орган законодавчої влади обиралися 450 осіб. З них 225 місць за одномандатними округами (мажоритарна система) і 225 місць за списками кандидатів в депутати від політичних партій, виборчих блоків партій за багатомандатним виборчим округом на підставі пропорційного представництва (пропорційна система). Нині вибори у Верховну Раду та місцеві ради України (за винятком сільських і селищних рад) проводять повністю за пропорційною системою з прохідним бар'єром у 3%.

3.2. Типи політичних режимів

Поняття “політичний режим” - характер взаємозв'язку державної влади й індивіда дає уявлення про підґрунтя системи влади. Залежно від співвідношень демократії та диктатури як принципів організації суспільного життя, що визначають ступінь соціальної свободи особистості, виділяють три типи режимів: тоталітарний, авторитарний, демократичний. Між тоталітаризмом і демократією (крайніми полюсами поданої класифікації) розташовується безліч проміжних способів реалізації влади.

Тоталітаризм. Термін “тоталітаризм” походить від середньовічного латинського слова “totalis”, що означає “весь”, “цілий”, “повний”. Тоталітаризм – це повний контроль і жорстка регламентація з боку держави всіх сфер життєдіяльності людини. Держава поглинає все суспільство й конкретну людину. При цьому влада на всіх рівнях формується закрито, як правило, однією людиною або вузькою групою осіб з керівної еліти. Тоталітаризм є специфічно новою формою диктатури, що виникла в ХХ ст.

Диктатура (від лат. «dictatura» - "необмежена влада") - режим правління однієї особи або групи осіб під керівництвом лідера без

будь-якого контролю з боку керованих – виникла давно й мала безліч історичних форм свого виявлення. Тоталітаризм є принципово новим видом диктатури, у якому особливу роль відіграють держава й ідеологія. Термін "тоталітарний" увів у політичний лексикон лідер італійських фашистів Муссоліні. Сутність тоталітаризму як нового політичного устрою він висловив формулою: "Усе в державі, нічого поза державою, нічого проти держави".

Виникненню тоталітаризму сприяли об'єктивні процеси, що розвинулися наприкінці XIX – на початку XX ст. Перехід людського суспільства до індустріальної стадії розвитку зумовив створення розгалуженої системи масових комунікацій. Виникли технічні можливості для ідеологічного та політичного контролю над особистістю. Посилення розподілу і спеціалізація індустріальної праці зруйнували традиційні форми життя і зробили особистість беззахисною перед світом ринкової стихії та конкуренції. Ускладнення соціальних відносин стало вимагати посилення ролі держави як універсального регулятора й організатора взаємодій індивідів, що мають інтереси, які не збігаються. Досвід показує, що тоталітарні режими, як правило, виникають у надзвичайних умовах: посилюваної нестабільності в суспільстві; глибокої кризи, що охоплює всі сторони життя; за необхідності розв'язання стратегічного завдання, винятково важливого для країни.

Характерні риси тоталітаризму:

1. Загальне політизування й ідеологізація суспільства; законодавча, виконавча, судова системи контролюються з одного центру - партією.

2. Політичні свободи та права громадян зафіксовані формально, але реально відсутні. Закони захищають тільки інтереси держави.

3. Легальна політична опозиція відсутня.

4. Визнаним є право на існування тільки однієї керівної партії.

Пригнічуються будь-які спроби створення альтернативних політичних і громадських об'єднань.

5. Існує цензура над усіма засобами масової інформації.

6. Органи придушення й армія разом з функціями забезпечення правопорядку є інструментом масових репресій.

7. У суспільстві функціонує тільки офіційна ідеологія. Жорсткому переслідуванню піддаються всі інші ідеологічні течії.

8. Влада тримається переважно на насильстві. Релігія та церква формально відокремлені від держави, але перебувають під її жорстким контролем.

9. Економіка перебуває під повним контролем держави.

10. Абсолютна концентрація влади в руках вождя, що спирається на панівну партію. Принцип вождизму відображає низький рівень розвитку демократичної свідомості, виникає як вираження потреби в символі єдності нації в умовах соціальної нестабільності.

Авторитаризм. Авторитаризм за своїми характерними рисами посідає проміжне становище між тоталітаризмом і демократією. Сутнісно вагомим для визначення авторитаризму є характер відносин між державою та особистістю: вони побудовані більше на примушенні, ніж на переконанні.

Характерні риси авторитаризму:

1. Політичні права і свободи громадян значною мірою обмежені. Закони переважно на боці держави, а не особи.

2. Держава мириться з існуванням легальної опозиції, але прагне звузити можливість для її дій.

3. У країні може бути кілька партій, але вони відіграють неістотну роль. У найгіршому випадку всі партії, окрім керівної, заборонені.

4. Існує контроль над усіма засобами масової інформації.

5. Органи придушення й армія, поряд із функціями забезпечення правопорядку, виконують функції каральних органів держави. Але ці

сили не призводять масових репресій.

6. У суспільстві домінує офіційна ідеологія, але можливі й інші ідейні течії, що більш-менш лояльно ставляться до панівного режиму. Церква формально відокремлена від держави, але практично перебуває під контролем держави й у цілому підтримує панівні класи.

7. Громадянське суспільство може існувати, але значною мірою залежить від держави.

8. Величезний державний сектор достатньо жорстко регулює держава. Багато авторитарних режимів цілком уживаються з вільним приватним підприємництвом і ринковою економікою, при цьому економіка може бути як високоефективною, так і малоефективною.

9. Норми моралі мають переважно консервативний характер.

10. Властиві унітарні форми держави з жорсткою централізацією влади.

Указані риси авторитаризму свідчать про певну схожість його з тоталітаризмом. Проте істотна відмінність між ними полягає в характері зіставлення влади з суспільством та індивідом. Якщо за авторитаризму ці відношення диференційовані і спираються на "обмежений імморалізм", то тоталітаризм взагалі відкидає імморалізм і різноманітність соціальних інтересів. Причому тоталітаризм прагне ліквідувати не тільки соціальний, але ідеологічний імморалізм, інакомислення. Авторитаризм не сперечається за права на автономне самовираження різних груп суспільства. Одна з груп сучасних типологій авторитарних режимів належить німецькому політологу Д. Берг-Шлоссеру. Він виділяє такі джерела авторитаризму:

1. Традиційні абсолютистські монархії-режими, де відсутній розподіл влади, політична конкуренція, влада сконцентрована в руках вузької групи осіб, панує ідеологія аристократичного класу. Прикладом можуть служити режими в країнах Персидської затоки, Марокко.

2. Традиційні авторитарні режими олігархічного типу наявні в

Латинській Америці. Як правило, економічну й політичну владу за таких режимів зосереджено в руках кількох впливових родин. Один лідер змінює іншого шляхом перевороту або фальсифікації підсумків виборів. Еліта тісно пов'язана з церквою й військовою верхівкою. Прикладом є політичний режим у Гватемалі.

3. Гегемоністський авторитаризм нової олігархії створювався як режим, що виражав інтереси компрадорської буржуазії, тобто тієї частини буржуазії економічно відсталих, залежних країн, яка здійснювала посередництво між іноземним капіталом і національним ринком. Достатньо масовим різновидом авторитарних режимів є "військові режими". Вони, у свою чергу, бувають трьох типів:

а) диктаторський, що має терористичну природу й персональний характер влади;

б) військові хунти, які проводять структурні реформи;

в) однопартійні режими.

Як ще один різновид авторитаризму слід виділити теократичні режими, коли політична влада сконцентрована в руках духовних осіб. Прикладом такого режиму є теократичний режим Ірану.

Демократія. Термін "демократія" утворено від двох грецьких слів: «demos» - народ, «cratos» - влада, що буквально слід перекладати "влада народу". У політологічному словнику термін «демократія» визначають як "влада народу, народовладдя, форма політичного, державного устрою, що ґрунтується на традиції визначення народу як джерела влади, його праві брати участь у вирішенні суспільних, державних питань, на визнанні принципів свободи, рівності та інших прав громадян, що передбачає введення правових і процедурних гарантій, їхню реалізацію в усіх сферах життя суспільства".

Демократія є найскладнішим типом політичного режиму. Еволюція, значення терміну "демократія" зумовлена розвитком

людського суспільства. Спочатку демократію розглядали як пряме правління громадян на відміну від правління монарха або аристократів. В античності її вважали "гіршою" формою правління. У той час дотримувалися думки, що низький рівень культури грецьких громадян полісів-держав дозволяє правителям маніпулювати народовладдям. Унаслідок цього режими демократії існували недовго й переходили в охлократію (влада натовпу), а ті, у свою чергу, породжували тиранію. Виходячи з цього, Аристотель не проводив розрізнення між демократією й охлократією, негативно ставлячись до демократії. Останню стали сприймати негативно, і її було вилучено з політичного вжитку. Становлення концепції демократії пов'язане з потребою обґрунтування нового характеру відносин між правителями й підданими, викликаного появою інститутів громадянського суспільства, вимог автономії й соціальної рівності індивідів.

Відмінності в інтерпретації демократії й механізмах її реалізації в конкретних суспільствах зумовлені відсутністю єдності методологічних принципів її аналізу. На підставі нормативного підходу сформувалася ідеальна модель демократичного уряду, що відповідає ментальності населення, його уявленням про справедливе правління. Проте реальні умови здійснення демократичного правління пристосовують ідеальну модель до потреб практики. З погляду емпірично-описового підходу демократію розглядають як сукупність принципів, процедур і політичних структур, які виявили свою ефективність у реалізації суспільних і індивідуальних потреб і цілей. Автори різних теорій демократії виходять або з пріоритету принципу зобов'язування, або з практики і йдуть від неї у формуванні системи правління.

Ліберальна теорія демократії ґрунтується на англосакській традиції, що вивчає демократію як відповідальне й компетентне правління. У ліберальній моделі принцип відповідальності домінує над принципом співучасті. Джерелом влади є народ, що виражає свою

волю не прямо, а через своїх представників, делегуючи їм на певний термін свої повноваження. У цьому випадку керування здійснюють спеціально підготовлені люди, їхня діяльність ефективна, оскільки вона спирається на підтримання більшості населення. Відносини між представниками народу і власне народом ґрунтуються на повноваженнях і довірі. Вони визначені конституцією, що закріплює перелік тих повноважень, які народ передає своїм обранцям і встановлює ступінь відповідальності за ухвалювані ними рішення.

Теорія прямої (або ідентитарної) демократії, одним з авторів якої був Ж.Ж. Руссо, заперечує принцип представництва. Демократію розуміють як пряме правління народу, здатного самостійно висловити і здійснити єдину волю. У цій теорії немає поділу на керівних і керованих. Спільна воля народу, виражена на зборах, є підґрунтям для діяльності урядів і укладання законів (плебісцитарна теорія демократії).

Прихильники теорії іморалістичної демократії заперечують наявність у суспільстві єдиної волі народу як підґрунтя для діяльності влади. Наявність єдиної волі народу неможлива вже тому, що люди в своїх діях виходять з принципу не суспільної, а особистої користі. У зв'язку з цим суспільство розглядають як сукупність соціальних груп, що прагнуть до реалізації своїх інтересів. Процес ухвалення політичних рішень і формулювання волі відбувається через боротьбу цих сил і є своєрідним компромісом. Монополізувати процес ухвалення політичних рішень якоюсь однією силою є неможливим. Плюралістична теорія демократії ґрунтується на рівновазі політичних сил, що виключає дію однієї панівної групи у власних інтересах.

Послідовники елітарної теорії демократії використовують зворотну логіку. На їхню думку, слід іти не від ідеалу демократії, а навпаки. Нормою можна вважати лише перевірене на практиці. Оскільки не існує раціональної поведінки окремого індивіда під час

голосування або ухвалення рішень, відсутня зобов'язуюча концепція загального блага, стає необхідним "політичний розподіл праці". Панівна еліта, обрана на певний термін, набуває функції політичного представництва інтересів більшості населення, позбавленого на цей же термін можливості діяти.

Партіципаторна (співучасна) теорія демократії заперечує принцип розподілу політичної праці. Вона виходить з ідеалу індивідуального самовизначення автономної особистості. Самовизначення особистості розглядають як право на всебічну політичну участь у масштабах усього суспільства й у різних його сферах. У 60-ті роки ХХ ст. в західних країнах демократія "участі" стала активно розвиватися в різних формах самоврядування, у соціальних рухах (наприклад, рух "зелених"), суспільних ініціативах, що заперечували державне примушення.

На противагу індивідуалістичним і груповим носіям влади в умовах демократії теорія соціалістичної демократії трактує владу як форму класового панування. Слід урахувати, що в межах цієї концепції розвивалися дві традиції - ортодоксальна (К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін) і реформаторська (Е. Берштейн, К. Каутський). Парадокс демократії в ортодоксальній інтерпретації полягає в тому, що, з одного боку, тільки соціалістична демократія встановлює владу народу, а з іншого - за теорією комунізму демократія як принцип існування держави взагалі відмирає разом із державою. Ідеологічно фіксована мета (побудова комунізму) реально відірвана від життя, жорстко визначає потреби суспільства. Права і свободи особистості приносять в жертву "суспільному інтересу". Проте "суспільний інтерес", що не ґрунтується на особистому інтересі, перетворюється на фікцію. У результаті практичні спроби сформуванню спільну волю, політичну єдність шляхом усунення різноманіття соціальних інтересів призвели до краху режимів "соціалістичної демократії".

Соціал-реформісти розуміють демократію як певну форму компромісу, угоду різнорідних соціальних сил. При цьому мета суспільства змінюється відповідно до зміни умов життя людини.

Кожна з розглянутих моделей демократії має свої переваги й недоліки. Як політичний режим демократія менш за все підходить для радикального вирішення стратегічних проблем, оскільки вимагає постійного узгодження інтересів, опрацьовування різних суспільних альтернатив, толерантності тощо.

Сучасні демократії мають низку спільних характеристик, що визначають риси демократичного політичного режиму.

1. Влада розподілена на незалежні гілки - виконавчу, законодавчу та судову. Верховний законодавчий орган - парламент. Вища, політична влада діє в межах своїх компетенцій, судова - має повноваження скасувати як рішення законодавчої, так і виконавчої влади.

2. Громадяни мають великий обсяг прав і свобод, які не тільки проголошено, але й закріплено. Закон закріплює перш за все права особистості.

3. Легальна опозиція користується всіма політичними правами і свободами, як і більшість, що перебуває у влади. Опозиція – невід'ємний процес політичного процесу.

4. Функціонує багатопартійна система, коли одна партія може змінити у влади іншу на законних підставах у результаті виборів.

5. Засоби масової інформації повністю вільні від цензури, можуть критикувати владу, наявну форму державного правління, не закликаючи до її насильницького скидання, що в умовах демократії заборонено законом.

6. Армія й органи придушення - важливі опори держави, виконують функції, що забезпечують внутрішню й зовнішню безпеку держави та суспільства. Їх дії регулює й обмежує закон.

7. Ідеологічний плюралізм. У цих умовах багато ідейних течій протистоять одна одній; зберігаються загальнонаціональні світоглядні цінності. Церква відокремлена від держави, остання не втручається в справи церкви. Державна влада має світський характер.

8. Громадянське суспільство - це сукупність суспільних відносин, за яких суспільні сили ведуть громадську діяльність незалежно від держави й у той же час тісно співпрацюють з нею.

9. Разом з державною існують й інші форми власності, але приватний сектор є провідною силою економіки. Приватне підприємництво обмежене державним регулюванням, що має не прямий, а опосередкований характер.

10. Унітарні й федеральні (конфедеративні) форми влади. Проте за унітарної форми державного устрою в умовах демократії влада на місцях має великі повноваження.

11. Права національних меншин реалізовано, як правило, у повному обсязі.

Демократія як складна форма взаємошень влади і громадян є вразливою в умовах, що змінюються, але достатньо ефективною у високоорганізованих, іморалістичних суспільствах.

Контрольні запитання до теми № 3

1. Сутність поняття «політичний режим».
2. Головні признаки та характеристики тоталітарного режиму.
3. Демократичний політичний режим.
4. Виборчі системи.
5. Вибори як демократична процедура.
6. Референдум як демократична процедура.

Тема 4. ДЕРЖАВА – ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

1. Історична еволюція держави.
2. Функції і структура держави.

3. Форма державного правління.
4. Форма державного устрою.
5. Правова держава.

Держава становить собою основний політичний інститут. За її допомогою політична влада в суспільстві здійснюється в концентрованому вигляді. У теоретичній і буденній свідомості три явища - влада, політика, держава - природним чином ототожнюються. У політичній науці до кінця ХІХ ст. поняття "держава" і "політика" не розрізняли. Розрізнення між ними з'явилися в ХХ ст., коли в житті суспільства стали діяти інші політичні інститути - політичні партії, суспільно-політичні рухи. З'ясувалося, що політику робить не тільки держава, але й політичні організації громадянського суспільства. Розширення поняття «політика» поставило питання про більш точне визначення сутності й змісту поняття держави. Характер держави, тобто її сутність і зміст, можна зрозуміти, якщо розглянути її у трьох аспектах: генетичному, функціональному і структурному.

4.1. Історична еволюція держави

Витоки держави сягають глибокої старовини. Її виникнення зумовлене двома причинами. Держава з'явилася як результат ускладнення управлінсько-організаційної діяльності для ефективного регулювання спільного життя людей, а також у результаті суспільного розподілу праці, появи приватної власності, соціальної диференціації суспільства, утворення класів і відносин майнової, соціальної і функціональної нерівності.

Державі передували додержавні форми влади вождя племені чи союзу племен, шамана, жерця, ради старійшин. Подібні форми влади були типовими для первісних суспільств, життя яких ґрунтувалося на

простій колективній праці, громадській власності, рівному розподілі предметів споживання. Індивідуальна праця та індивідуальна свідомість не мали самостійного значення. Правити таким суспільством було нескладно. Управління поєднувало в собі елементи самоврядування з боку довіреної особи, якою був вождь або жрець. Поступово сформовані в первісному суспільстві нові явища - ускладнення знарядь праці, громадський розподіл праці, поява надлишків продуктів, посилення ролі окремої сім'ї у виробничому процесі, накопичення в межах окремої сім'ї майна, формування індивідуальної (приватної) свідомості - стали чинниками, що зумовили появу особливої установи – держави. Цей процес супроводжувався появою нових характеристик влади: відокремлення влади від суспільства, перетворення її в професійну діяльність окремої групи людей, концентрації влади в руках однієї людини або групи людей, поступове перетворення влади в приватну власність однієї сім'ї (успадковування влади батька сином), формування апарату управління, використання озброєних загонів для організації й управління суспільством і проведення політичної волі панівного класу.

Процес формування й еволюції держави має свою історію. Він зумовлений різними чинниками: національною специфікою країни, регіональними особливостями історичної епохи, специфікою суспільно-економічних формацій тощо. Проте у ньому присутні типові характеристики, які дозволяють скласти загальну схему еволюції держави й виділити декілька її етапів.

Перший етап. Час існування і функціонування стародавніх державних утворень в Європі і на Сході. На цьому етапі виникають і чергуються різні форми правління - республіканські, монархічні та різні режими - демократичні, деспотичні. Функціонально влада виконує два завдання: владнання "загальних справ" у співтоваристві вільних людей (а також регулювання відносин між класами й соціальними групами) і

панування - придушення рабів та їхніх спроб звільнитися.

Другий етап. У середні віки аж до початку Нового часу зберігається сильна деспотична монархічна влада з переважанням відносин панування й володіння: країна та піддані (народ) - власність монарха. Сильну деспотичну владу й державу ототожнено. Тут має місце персоніфікація влади й держави, укарбована у висловлюванні французького короля Людовика XIV: "Держава - це Я". У суспільстві переважають зовнішньоекономічні форми примушення. Властива тенденція створювати централізовану державу шляхом підпорядкування слабких держав сильній. Розвиток цієї тенденції став чинником, що підготував у територіальному відношенні виникнення унітарної капіталістичної держави. Починаючи з XIII ст. у Європі поступово формуються передумови й засади держави нового часу. Виникає та розширюється якісно нове соціальне й економічне підґрунтя: формується капіталістичне виробництво й відповідна до нього соціально-класова структура суспільства. До XVII ст. у сфері політичного управління відношення особистої відданості васала монарху поступово замінюються організованим державним апаратом управління, у якому провідну роль відігравали службові стосунки і функція, тобто політична організація влади. До цього часу належить поява власне поняття "держава". Його роль до того виконували поняття "володіння", "землі", "князівства", "королівства", "імперії" тощо, а в науковій літературі - поняття "республіка", тобто "загальна (або громадська) справа" від латинського "res" – "рід", "справа" і "publika" – "суспільне".

Третій етап. Початок його припадає на буржуазно-демократичні революції в Європі (XVII – XVIII ст.). На цьому етапі в багатьох країнах Європи завершився процес утворення націй, створення загальнонаціонального ринку, мовної й культурної консолідації країн. Важливим чинником, що сприяв зміні характеру держави й політичних

відносин, стало формування нового типу особистості й громадянського суспільства. Влада держави урівноважувалася суспільством суверенного народу, яке ставало рівним політичним партнером держави, здатним вступати у договірні (конституційні) відносини з центральною владою. На цьому етапі стала формуватися сучасна структура держави, закладалися принципи правової держави, що функціонує в демократичному режимі. На Сході в цей час закріплювалися монархічні та імперські форми держави, стабілізувалися архаїчні суспільні структури зі значною часткою особистої (рабської і кріпосної) залежності, зовнішньоекономічним примушенням, військово-феодальними політичними структурами влади.

Четвертий (сучасний) етап. Йому притаманні наступні особливості: посилення тенденції зміцнювати демократичні традиції в політичних відносинах між суспільством і державою; функціонування держави в межах конституційного договору, що передбачає суворе дотримання прав і свобод громадян; поява, з одного боку, ознак політичної інтеграції держав Західної Європи, а з другого, - розпад східноєвропейських федерацій (СРСР, Югославія, Чехословаччина); виникнення незалежних країн, що оголосили своєю політичною метою створення правової держави.

Аналіз історичної еволюції держави дозволяє зробити висновок, що державам усіх часів і типів властива низка стійких загальноісторичних ознак. До них належать: публічна влада, здійснювана особливою групою людей, зайнятих виключно управлінням суспільством і правоохороною встановлених в ньому порядків (державні чиновники); публічна влада не збігається з владою всієї маси населення на відміну від безпосередньої самочинної організації озброєного народу в додержавному стані суспільства; право та можливість реалізувати внутрішню й зовнішню політику від

імені всього суспільства, претензія на захист загального інтересу; суверенна законотворчість - право видавати закони й правила, обов'язкові для всього народу; монопольне право збирати податки для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату; монопольне право на примусову дію щодо населення; органи і знаряддя примушення (армія, поліція, суд, в'язниці); організація влади за певним територіальним поділом.

Держава функціонує як політичний інститут, тому що її використовує частина суспільства (клас, соціальна група, індивід) або все суспільство (через своїх обраних представників) для проведення своєї волі, втіленої в закони та інші правові норми.

4.2. Функції та структура держави

Функціональний зміст державної влади визначає основні напрями її діяльності, характер завдань, які вона розв'язує. Найбільш загальними функціями держави, що пов'язані з її походженням і вказують на її класову природу, наступні: організаційно-управлінська і функція класового панування.

Організаційно-управлінська функція виявляється в діяльності держави щодо організації й упорядкування спільного життя людей. Для розв'язання цього завдання держава має право встановлювати норми, приймати закони, обов'язкові для всього населення, і стежити за їх виконанням. Ця функція відповідає природному прагненню людей забезпечити порядок у суспільстві.

Функція класового панування властива державі через його класову природу. Протягом усієї своєї історії суспільство, окрім первісного стану, є диференційованим на нерівні за становищем класи людей. Ця нерівність одержує продовження й у політичному житті. Як правило, економічно панівний клас людей здійснює політичне панування в суспільстві. За допомогою держави цей клас втілює свої

інтереси і свою волю в закони, робить їх обов'язковими нормами життя для всього суспільства.

Дуже довго співвідношення двох основних функцій держави було не на користь організаційно-управлінської. Остання, звичайно, була присутня в діяльності держави, але власне в ній був дуже сильним елемент класового панування. Клас, який перебував у владі, організовував суспільство і керував у своїх інтересах, ігноруючи інтереси інших класів. Це ставало однією з причин класових суперечностей і соціальних революцій.

Функція класового панування починає слабшати й поступатися місцем організаційно-управлінській діяльності держави з демократизацією влади. Сучасне громадянське суспільство має ефективні засоби чинити тиск на державу з тим, щоб вона діяла на користь усього населення. Держава перестає бути органом влади одного класу над іншим. Вона перетворюється на орган виконання законодавчої ініціативи суспільства, що забезпечує функціонування основних механізмів останнього.

Організаційно-управлінська функція конкретизується в наступних напрямках діяльності сучасної держави: захист державного ладу; запобігання й усунення соціально небезпечних конфліктів; регулювання економічних та інших громадських відносин; здійснення загальної для країни внутрішньої політики як системи її конкретних проявів (соціальної, економічної, фінансової, наукової, культурної, освітньої, інформаційної тощо); захист інтересів країни у сфері міжнародних відносин; оборона країни й ведення озброєної боротьби.

Держава здійснює законодавчі, виконавчі та судові дії. Тому прийнято говорити про три гілки державної влади - законодавчу, виконавчу та судову.

Відповідно до цих гілок влади держава має таку структуру: законодавчий орган (парламент), виконавчий (уряд), система судів,

голова держави, а також органи - наглядово-контрольні, правоохоронні, державної безпеки.

Голова держави – вищий посадовець у структурі держави, її верховний представник у сфері зовнішніх відносин.

Історично склалися два типи голови держави: монарх і президент. Монарх - історично перший тип голови держави Його відрізняють наступні ознаки: 1) посада монарха переважно спадкова й безтермінова; 2) монарх репрезентує державу не за дорученням, а за власним правом; 3) монарх не несе політичної відповідальності. Його влада може бути обмеженою або абсолютною. Для абсолютної монархії властиво зосереджувати в руках монарха законодавчу, контрольну-розпорядчу та судову владу. Політична влада монарха в сучасних парламентських монархіях (обмежена монархія) обмежена конституцією і, як правило, зводиться до функцій представництва держави в зовнішніх стосунках, до виконання низки формальних обов'язків усередині країни.

У республіці обов'язки голови держави виконує президент. Він є виборною особою, обирається на цю посаду безпосередньо населенням країни або шляхом непрямих виборів. Термін перебування на цій посаді обмежений кількістю років, визначених конституцією.

Реальну роль президента в країні визначено формою державного правління. У державі з парламентською формою правління повноваження президента більшою мірою мають формальний характер, оскільки фактичне керівництво країною здійснює від його імені уряд. За президентської форми правління голова держави, який одночасно є головою уряду, реально здійснює вищу виконавчу владу в країні. Він менш пов'язаний з парламентом, більш самостійний у виконанні владних функцій. У країнах, де поєднано елементи парламентської і президентської республіки (змішана форма правління), типовою ознакою є сильна президентська

влада та ефективний контроль парламенту за діяльністю уряду. Основною ознакою змішаної республіканської форми правління є подвійна політична відповідальність уряду як перед президентом, так і перед парламентом.

Законодавча влада здійснює виняткове право видавати закони, інші нормативні акти, обов'язкові для всіх, вона пройшла тривалий процес еволюції від влади однієї людини (монарха) до представницької влади в особі парламенту. Перші парламенти виникли в середньовіччі і репрезентували інтереси феодалної знаті. Механізм парламентаризму був удосконалений буржуазією, яка зробила парламент органом представництва й захисту своїх інтересів. Сучасний парламент є самостійним і незалежним органом законодавчої влади. Його рішення обов'язкові. Він формується і функціонує на підставі конституції і правових актів, тому його влада легітимна. Традиційна форма побудови парламенту - двопалатна система. Однопалатні парламенти використовують рідко.

Увесь парламент, якщо він складається з однієї палати, або нижня палата, якщо парламент складається з двох палат, формує народ у процесі виборів. Тому парламент є представницьким органом влади. Він репрезентує інтереси народу у вищому ешелоні влади.

Як представницький орган парламент формально посідає привілейоване становище в системі найвищих органів влади. Він виконує законотворчу діяльність, контроль за урядом, ратифікує міжнародні договори, затверджує призначення на вищі державні посади, контролює економічну й фінансову політику країни.

Діяльність парламенту регулюють конституція, закони, внутрішній регламент, парламентські традиції. Згідно з регламентом діяльність здійснюють парламентські комітети, сесії, допоміжні органи.

Однією з особливостей сучасного парламентаризму є вплив на законотворчу діяльність депутатів чинника партійної належності. У

парламенті діють партійні фракції.

Участь політичних партій у формуванні парламенту має відображення на його законотворчій діяльності. Фракції політичних партій діють у парламенті згідно з інтересами тих сил, що стоять за цими партіями. Перевагу одержує фракція, що має більшість місць у парламенті. Саме вона формує політику парламенту, а значить, впливає на внутрішню й зовнішню політику держави.

Виконавча влада здійснює конкретне керівництво суспільством на підставі законів і норм, прийманих законодавчою владою. Інститутами виконавчої влади є голова держави (у президентській і президентсько-парламентській республіках), уряд, державний апарат.

У демократичному суспільстві діяльність органів виконавчої влади регулює конституція, інші законодавчі акти. Спосіб їхньої взаємодії із законодавчою владою (парламентом) одержує своє вираження у формі державного правління.

Залежно від форми державного правління та обсягу повноважень парламенту щодо формування уряду розрізняються дві основні моделі формальної процедури створення уряду: парламентська і позапарламентська.

У країнах з парламентарними і змішаною республіканською формами правління застосовується парламентський спосіб, за якого парламент безпосередньо здійснює ті чи інші відповідні процедури щодо формування уряду. Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується в президентських республіках, де уряд формується президентом. Роль парламентів при цьому навіть юридично є незначною.

Уряд як найвищий орган виконавчої влади має великі повноваження щодо керівництва країною. Він розв'язує конкретні питання поточної зовнішньої та внутрішньої політики; забезпечує єдність урядової політики, узгоджуючи дії міністерств і відомств;

приймає підзаконні акти, бере участь у підготуванні законопроекту з держбюджету тощо.

Судова влада призначена для захисту прав, свобод та інтересів громадян і юридичних осіб, усіх тих, хто є суб'єктом права. Функціонування судової влади завжди пов'язане з розглядом і розв'язанням у суді конкретної цивільної або кримінальної справи. У демократичному суспільстві судова влада незалежна від законодавчої та виконавчої влади. Її здійснюють професійні судді й представники народу в особі присяжних. Судова влада втілюється тільки в діяльності судів під час здійснення правосуддя. Вона відрізняється повнотою, відображеною в її доступності, у наявності у громадян рівних конституційних можливостей використовувати судовий захист, у рівності громадян перед судом. У процесі демократизації судової влади в суспільстві складається система судів, що функціонують за принципом спеціалізації (цивільний, кримінальний, арбітражний) і територіальності (Верховний, обласні, міські й районні).

До цієї системи залучено особливий суд - Конституційний, що має функцією визначати відповідність законів, прийраних органами державної влади, правових актів, указів, ухвал основному закону країни.

Місцеві органи державної влади - органи й установи державної влади, що діють на певній території країни (область, місто, район, провінція тощо). Вони існують там, де є адміністративно-територіальний поділ, використовуються для більш ефективного управління й розв'язання питань місцевого масштабу, а також в умовах демократії як спосіб реалізації права громадян на участь у політичному житті.

У демократичному суспільстві місцеву владу організують і здійснюють на підставі принципу розподілу влади. Структура місцевої влади містить орган представницької влади (місцеві законодавчі

збори, рада народних депутатів тощо), органи управління й орган судової влади. Орган представницької влади формують на підставі прямих виборів, у яких бере участь населення певної місцевості. У його компетенцію входить ухвалення нормативних актів і рішень, які стосуються різних аспектів життя населення певної місцевості. Законодавча діяльність місцевих органів влади має підзаконний характер, тобто її здійснюють у межах повноважень, визначених основним законом держави.

Орган виконавчої влади здійснює конкретне керівництво, проводячи в життя ухвали місцевої законодавчої влади, виконуючи закони й ухвали найвищих органів державної влади.

У результаті демократизації суспільства можуть скластися два типи органів місцевої влади: органи самоврядування й органи державного управління. Перші відрізняються тим, що їх формує населення тієї території, на яку їхня компетенція розповсюджується, вони мають широкі повноваження розв'язувати місцеві питання. Їхня діяльність контролює населення певної території. Найвищі органи державної влади не здійснюють жорсткого контролю та нагляду за їхньою діяльністю. Місцеві органи державного управління є нижчою ланкою державної виконавчої влади. Їх формують вищі органи, від яких місцеві органи значною мірою залежать у своїй діяльності. Їхня компетенція обмежена розв'язанням лише питань керівництва. Вони можуть бути розпущені, їхній склад може бути змінений волею чиновників центральних органів державної влади.

4.3. Форма державного правління

Низка чинників - політичні традиції, правові норми - визначає ту або іншу форму державного правління.

Під формою державного правління розуміють організацію і виконання верховної державної влади, порядок відносин між

найвищими органами державної влади, а також між ними й суспільством. Вона дозволяє зрозуміти, як реально здійснюють владу і хто є її джерелом. Розрізняють дві основні форми державного правління: монархію й республіку.

Монархія - форма державного правління, за якої джерелом влади є воля однієї людини. Влада останньої може бути повною або частковою. Монархія була широко розповсюдженою в рабовласницькому суспільстві і стала типовою для середньовічної епохи, що відповідало нерозвиненим продуктивним силам того часу, незрілості громадянського суспільства. Монархія, що нині збереглася в деяких країнах (Англія, Голландія, Бельгія, Швеція, Норвегія та ін.), є реліктом зниклої політичної системи. Сучасні монархи діють у межах конституції, їхня політична роль незначна.

Для зрілого громадянського суспільства типовою формою правління є **республіка**, за якої органи вищої політичної влади є обраними на певний термін і діють як установи - представники народу.

Перший досвід республіканської форми правління припадає на античну епоху. Остаточно затвердилася республіка як спосіб організації влади й вираження волі народу в результаті демократичних революцій.

На сьогодні склалися два види республіканської форми правління: президентська й парламентська республіка.

Для **президентської республіки** притаманні наступні ознаки:

- 1) президент - голова держави й виконавчої влади, обраний прямими або непрямыми виборами;
- 2) президент формує уряд (адміністрацію);
- 3) члени уряду не є депутатами й відповідальні перед президентом;
- 4) президент вільний від парламентської відповідальності;
- 5) відносини між парламентом і президентом побудовані на підставі жорсткого поділу влади між ними;
- 6) відсутність права глави держави на розпуск парламенту.

Президентська республіка вперше виникла в США. Нині

вона затвердилася в основному на американському континенті.

Основні ознаки **парламентської республіки**: 1) верховна влада належить парламенту, обраного народом; 2) парламент формує уряд з числа депутатів парламенту (як правило, з членів керівної більшості в парламенті); 3) уряд очолює прем'єр-міністр, призначений парламентом (ним стає за традицією лідер тієї партії, що перемогла на виборах); 4) уряд відповідальний перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку, якщо одержує вотум недовір'я; 5) голову держави обирають непрямым способом, він не має реальної політичної влади, є нейтральною політичною фігурою.

У парламентських республіках фактичним центром здійснення державної влади є не президент і не парламент, а уряд, глава якого фактично стає першою особою в державі. Усі важелі реальної державної влади в цьому разі перебувають в руках керівників тих політичних партій, яким належить більшість місць у парламенті і які формують уряд. Тому в політологічній літературі парламентарні форми правління нерідко визначають як "правління партій".

Парламентська форма правління виникла в Європі. Однією з перших країн, де склалися традиції парламентського правління, була Англія. Зараз ця форма правління є найбільш поширеною. Вона затвердилася в більшості країн Європи, Азії, деяких країнах Латинської Америки, Африки.

У низці країн виникла **змішана** (президентсько-парламентська, парламентсько-президентська) **форма державного правління**. Типовою ознакою такої форми правління є поєднання елементів президентської і парламентарної республік, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Головою держави є президент, обраний народом прямим і таємним голосуванням. Він разом з парламентом формує уряд, який несе політичну відповідальність як перед президентом, так і перед

парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду – основна ознака змішаної республіканської форми правління. Парламент контролює роботу прем'єр-міністра й уряду та має право винести їм вотум недовіря й відправити у відставку. Проте у президента є конституційна можливість зберегти уряд, якщо він не згоден з рішенням парламенту, наприклад, розпустити парламент. Істотно збільшено політичну роль президента, якщо збігаються партійна належність голови держави й партійна більшість парламенту. Таким чином, за змішаної республіканської форми правління президент має більше повноважень, ніж глава держави у президентській республіці.

Ця форма державного правління вперше склалася у Франції в 1958 р. з безпосередньої участі генерала Шарля де Голля. У Європі цю форму впроваджено в Австрії, Болгарії, Ірландії, Фінляндії. Змішану форму правління мають також більшість країн, що утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу.

4.4. Форма державного устрою

Форма державного устрою - це територіальна або національно-територіальна організація державної влади. Історично склалися дві основні форми державного устрою - унітарна та федеральна.

У справі організації державної влади істотну роль відіграють такі чинники, як етнічний склад населення країни, особливості її історичного розвитку, ступінь зрілості громадянського суспільства й демократизації його політичної влади. Наприклад, етнічна однорідність населення сприяє, як правило, затвердженню унітарного устрою державної влади, хоча в низці держав з однорідним населенням (ФРН, Мексика) під впливом особливостей історичного розвитку використовують федеральну форму організації державної влади.

Унітарна (проста) держава не має всередині себе яких-небудь державних утворень з певними повноваженнями. За такого устрою на

території держави діє одна система найвищих державних органів, одна конституція. Місцеві органи влади мають обмежену конституцією компетенцію.

У низці країн з унітарною формою державного устрою є автономні утворення. **Автономія** є формою самоврядування частини території країни в межах конституції держави. Правом на автономію користується національна група, що етнічно відрізняється від основного населення й компактно мешкає на частині території країни. Автономія є одним зі способів вираження політичної волі частини населення. Вона становить собою складне явище. З одного боку, автономія дає можливість самостійно розв'язувати питання економічного, політичного, культурного розвитку населення. З цією метою створюють органи влади, що здійснюють конкретне керівництво. Вони мають право втілювати політичні рішення в закони, у яких одержує вираження специфіка громадського життя та які регулюють громадську діяльність населення автономної території. Але, з другого боку, подібна автономія частини території від центральних органів влади обмежена конституцією країни. Тому автономію розглядають ще як внутрішнє самоврядування в межах законів, прийраних центральною владою.

Федерація - це складний державний устрій, що виникає в результаті об'єднання двох або декількох держав, а також державних утворень типу автономних республік. Державна влада тут розподілена між федеральними органами, які представляють державу в цілому, і органами влади суб'єктів федерації.

Їй властиві такі ознаки: 1) на території федерації функціонують дві системи найвищих органів влади – федеральна й система суб'єктів федерації; 2) діє принцип розподілу владних повноважень між федеральними органами влади й органами влади суб'єктів федерації; 3) існують два рівні законодавчої діяльності - закони федеральних

органів діють на всій території, законодавча діяльність суб'єктів федерації розповсюджується тільки на їхню територію; 4) існує загальнофедеральний бюджет, єдині озброєні сили, єдина податкова система, встановлено єдине громадянство; 5) федеральний найвищий представницький орган влади складається з двох палат, одна з яких репрезентує федерацію в цілому, а друга – її суб'єктів.

Федеральний устрій державної влади став використовуватися в капіталістичну епоху. До створення федеральних держав спонукали політичні та економічні причини. Перша федеральна держава - США. Нині федеральні держави існують на американському континенті, в Європі й Азії.

Від федерації слід відрізнити конфедерацію, що є союзом юридично незалежних держав, створюваним для визначеної, суворо обмеженої мети, переважно військово-політичної. Конфедерація не є державою. Це достатньо нестійке утворення, яке існує історично короткий час, потім змінюється стійкішим федеральним союзом (наприклад, конфедерація американських штатів змінилася федерацією сполучених штатів Америки) або розпадається на незалежні унітарні держави.

4.5. Правова держава

В історії розвитку держави відомі два її основних типи: правова (демократична) і деспотична (тоталітарна). Критерієм їхнього виділення є методи й засоби здійснення влади, характер відносин між державою і суспільством, державою та індивідом. Основний вектор розвитку держави в сучасну епоху – її функціонування в правовому режимі. Це притаманно як країнам з розвиненою демократією, так і країнам, що лише стали на цей шлях.

Правова держава є особливим типом відносин між державною владою, суспільством та індивідом, що визначено їхньою правовою

рівновагою. Сутністю правової держави є суверенітет права, у якому виражено волю народу та індивіда і яке розповсюджено однаковою мірою на всіх фізичних і юридичних осіб, громадські та політичні організації.

Основні ознаки правової держави:

- 1) панування конституційного права, влада закону;
- 2) рівність усіх громадян, їхніх об'єднань, організацій перед законом, рівна відповідальність усіх перед законом;
- 3) розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову, а також розподіл повноважень керування між найвищим органом влади і органами влади на місцях;
- 4) легітимність державної влади;
- 5) реальність прав і свобод громадян, їхня конституційна захищеність.

Прикметна особливість системи партнерських стосунків між державою, правом і суспільством – неможливість державної влади, яка має суверенітет в ухваленні законів, а значить, за визначенням посідає привілейоване становище в цій системі, використовувати переваги свого становища з тим, щоб ігнорувати правові норми, інтереси суспільства та індивіда й перетворитися на абсолютну й деспотичну владу. Неможливість такого процесу в правовій державі зумовлена зрілістю громадянського суспільства, функціонуванням правової держави, що є обов'язковою умовою.

Громадянське суспільство - це суспільство з розвиненими суспільними відносинами, незалежне від держави, але що взаємодіє з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, культурного й морального статусу, що створюють спільно з державою розвинені правові відносини. Своє визначення воно одержало від поняття «громадянин», що означає не просто «людина», «особа», а суб'єкт власних (природних, політичних, економічних) прав, своїх

законних повноважень, встановлюваних усім суспільством.

Громадянське суспільство у принципі складається за межами політичних структур, але охоплює і їх, бо й вони утворені громадянами. Демократичне законодавство, розподіл влади, наявність легальної опозиції, множинність політичних партій тощо власне не становлять безпосередню структуру громадянського суспільства, але породжені ним і є вагомими формами закріплення його впливу на державну владу.

В умовах громадянського суспільства держава відіграє роль інституту, який створює умови функціонування громадянського суспільства, ставлячи таким чином себе в залежність від нього. Останнє, у свою чергу, зацікавлене в тому, щоб право стало загально визнаним (у тому числі й державою) регулятором суспільних відносин між окремими індивідами, їх об'єднаннями, між суспільством у цілому й державою.

Велике значення у функціонуванні правової держави має правова свідомість суспільства та індивіда. Але підґрунтям для реального усвідомлення значення права в правовій державі виявляються не власне правові норми, а елементарні якості порядності, моральності, почуття обов'язку, усвідомлення відповідальності, здатність людини й суспільства до критичного самоусвідомлювання, звичка до дисципліни, уміння дисциплінувати себе.

Правова держава й громадянське суспільство формуються спільно, процес їхнього створення охоплює тривалий історичний час, відбувається разом із розвитком суспільства й вимагає цілеспрямованих зусиль.

Контрольні запитання до теми № 4

1. Сутність політичного поняття держава.
2. Структура державної влади.

3. Форми державного правління.
4. Форми державного устрою.
5. Правова держава.

Тема 5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Поняття, сутність, історія виникнення політичних партій.
2. Основні типи партій.
3. Партійні системи.
4. Партія і уряд.
5. Партія і парламент.

5.1. Поняття, сутність, історія виникнення політичних партій

Політична партія (від лат. «pars» («partis»)) - частина суспільства, що виражає політичні інтереси певного шару, групи людей, класу або його частини. Вона є спільністю людей, об'єднаних організаційно та ідеологічно. Її мета - досягнути політичної влади в результаті виборів або іншими засобами.

Уперше політичні партії згадано в Арістотеля, що писав про боротьбу між трьома партіями в Аттиці VI ст. до н.е. і в Афінах між партією знаті та партією народу. Для Стародавнього Риму кінця II-I ст. до н.е. властива боротьба між партією популярів, що виражала інтереси плебсу, і партією оптиматів, що представляли патриціанські та знатні плебейські сімейства. У стародавньому світі термін “партія” використовували для позначення політичної організації (Цицерон, Плавт, Саллюстій). А в Стародавньому Римі цим терміном позначали й політиків, згуртованих навколо вождя (партії Цезаря, Марія, Сулли), і групу людей, що керували державою, і сенат на противагу народів. “Партії” найчастіше були тимчасовими об'єднаннями і з'являлися, як правило, у зв'язку із загостренням класових або внутрішньокласових

суперечностей. Наприклад, у період найбільш тривалого політичного конфлікту між Священною Римською імперією й папством існували “партія гвельфів” - прихильниця світської влади римської папи, і “партія гіббелінів”, що захищала інтереси нобелей (феодалів) і сильну імператорську владу.

Своєрідність цього періоду аж до становлення буржуазного суспільства полягає в тому, що наявні політичні угруповання діяли в умовах зменшення класових суперечностей становими, релігійними, сімейно-родовими стосунками.

Наступний етап розвитку партій - формування прототипів сучасних політичних партій у період ранніх буржуазних революцій, коли буржуазія створила свої партії як організації для боротьби з феодалізмом. Вони були в основному релігійно-політичними угрупованнями (наприклад, пресвітеріани та індепенденти в англійській буржуазній революції XVII ст.). Повністю партії сформувалися на класово-політичному ґрунті за часів Великої французької революції (конституціоналізм, жирондисти, якобінці). Незабаром після проголошення незалежності США наприкінці XVIII - початку XIX ст. виникли перші в країні партії (федералісти й антифедералісти). Але все таки й у цей період вони були слабо оформленими політичними угрупованнями .

У період розпаду феодальної системи, обмеження влади монарха, появи представницьких органів влади створюється новий державно-політичний механізм, у якому особливе місце належало політичним партіям. Утворюється найважливіший представницький орган влади - парламент, що став вимагати організації виборчого механізму і створення передумов групування депутатів, виходячи з їхніх спільних інтересів. Прототипи сучасних політичних партій, що існували в XVIII–XIX ст., у період становлення буржуазної парламентської системи, коли виборче право мало вузький,

обмежений характер, були невеликими за чисельністю, мали характер елітарних клубів, що діяли передусім у стінах парламенту, а позапарламентською діяльністю займалися винятково під час виборів і в період, що їм передував. Вони об'єднували у своїх лавах в основному депутатів парламенту, були вузько "парламентарними", не були організаційно оформленими, не визнавали принципу членства.

Нові якісні зміни в організації політичних партій відбулися в XIX ст. через появу перших масових робітничих партій. У 1848 р. в Маніфесті Комуністичної партії було проголошено нову концепцію політичної партії - класової партії пролетаріату. Відбулося розширення виборчого корпусу. "Парламентські" буржуазні партії починають зазнавати значної трансформації - змінюються їхня організаційна і функціональна структури, методи й форми їхньої політичної діяльності. Боротьба за вплив на маси примусила буржуазні партії відмовитися від елітарності, вийти за межі парламенту. Чинник внутрішньої організації стає важливою ознакою партій.

До кінця XIX ст. у результаті реформи виборчого права значно збільшилася кількість виборців. У зв'язку з цим прагнення партій досягти максимальних успіхів на виборах поступово перетворюється на основний чинник боротьби за владу в державі.

Масові партії робітничого класу, що виникли в другій половині XIX ст., зважаючи на обмеження виборчого права, ще не могли діяти на рівні парламенту. У той же час в 70-ті р. позаминулого століття разом з революційними марксистськими партіями з'явилися різного роду реформістські соціал-демократичні партії в робітничому русі. В.І. Ленін розробив учення про партію нового типу - революційний авангард робітничого класу.

Подальший розвиток політичних партій тісно пов'язаний з подальшим розвитком демократії та парламентаризму. У XX ст. домінантне положення в політичній системі буржуазного суспільства

одержали партії монополістичного капіталу. Змагаються з ними, особливо в Західній Європі, реформістські соціал-демократичні робітничі партії. У низці країн, що проголосили побудову соціалізму, до влади прийшли марксистсько-ленінські, комуністичні партії робітничого класу. Для цього періоду притаманне перетворення політичних партій в одну з постійно діючих частин політичної системи суспільства.

5.2. Основні типи партій

Залежно від виникнення розрізняють партії парламентсько-електорального (парламентські) і позапарламентського походження. М. Дюверже вважав основною причиною виникнення парламентських партій об'єднання представників певного району (регіональний чинник) або прагнення забезпечити своє переобрання. Як він відзначав, для парламентської партії завоювання місця в політичних асамблеях є сутністю життя, власне причина її існування та вища мета її життя. Характеризуючи партії позапарламентського походження й передусім соціал-демократичні й комуністичні, він як їхні основні ознаки називає централізм у структурі й доктринально-програмну єдність.

Існує класифікація партій залежно від їхнього розташування в політичній системі суспільства – урядові й опозиційні (урядові називають консервативними, а опозиційні - радикальними).

Партії, що відстоюють більш-менш просоціалістичні, прокомуністичні ідеї, прийнято називати лівими, партії, що захищають ідеї класичного капіталізму - правими, а ті, що посідають проміжне становище, – партіями центру.

Найбільш визнаним західними дослідниками є поділ політичних партій на масові та партії кадрів. Масові – добре організовані партії, сформовані на підставі певного світогляду; це партії, що звертаються до класу, релігії, ідеології. Вони претендують на роль вихователя народу, викривача несправедливостей, від яких народ страждає.

Масова партія існує завдяки членським внескам (фінансує свою участь у виборах).

Партій кадрів - партії, що виражають ідеї та інтереси панівного класу, спираються на вже наявні соціально-політичні структури. Основне завдання цих партій - забезпечити собі широке підтримання з боку виборців.

Наприкінці 70-х - початку 80-х рр. ХХ ст. виникають екологічні партії – партії “зелених”.

Для більшості старих буржуазних парламентських партій властива відсутність офіційного членства (Республіканська і Демократична партії США, Ліберальна й Прогресивно-консервативна партії Канади, Консервативна партія Великобританії тощо). Більшість впливових партій мають офіційно оформлене членство (Ліберально-демократична партія Японії, ХДС ФРН, ХДП Італії тощо). Отже, у сучасному світі існують такі типи політичних партій: парламентські, позапарламентські, кадрові, класові, урядові, опозиційні, індивідуального представництва, “ідеологічні”, ділових інтересів та екологічні.

Становлячи собою найважливіший елемент політичної системи суспільства, вони забезпечують тісний зв'язок між державою й населенням, захищають інтереси як індивіда, так і соціальних груп, є механізмом ненасильницького розв'язання суперечок і конфліктів у політичному житті суспільства.

Партійні системи

Вони утворюються там, де партії існують тривалий час і взаємодіють на впорядкованому правовому підґрунті. Поняття “партійна система” охоплює сукупність політичних організацій, об'єднаних певним політичним механізмом боротьби за владу та її реалізацію; зв'язок між партіями й апаратом держави, між партіями та

іншими суспільно-політичними організаціями; кодекс відносин між названими вище суб'єктами політичного життя.

У країнах сучасного світу існують різноманітні типи партійних систем. Наприклад, альтернативна система полягає в тому, що в ній як мінімум одна альтернативна група політиків сформована у вигляді політичної партії або партій і має реальні шанси замінити групу, що панує зараз. У межах цієї групи може існувати система багатопартійної роздрібленості, у якій жодна партія (або група партій) не має явної переваги. Їй властива багатопартійність (реальний шанс досягти влади більше ніж двом партіям); наявність партійної опозиції; створення партіями урядових коаліцій з близькими програмами на підставі компромісів.

Багатопартійності притаманна пропорційна система виборів, яка часто призводить до нестабільності політичних режимів. Їй властиві урядові кризи. Система багатопартійної роздробленості існує в низці західноєвропейських держав (Бельгія, Данія, Нідерланди, Фінляндія).

Двоблокова система охоплює декілька політичних партій, але вони поділяються на два політичні, що постійно змагаються, блоки. Наприклад, у ФРН основною політичною силою є блок партій клерикалізму - Християнсько-демократична партія і Християнсько-соціальний союз.

Для двопартійної системи властиве те, що реальну боротьбу на виборах за владу в державі ведуть тільки дві партії, причому лише одна з них забезпечує об'єднання абсолютної більшості голосів виборців і парламентських місць, у результаті створюється однорідна і стабільна парламентська більшість (наприклад, консервативна та лейбористська партії Великобританії).

У неальтернативній системі або конституційні принципи, або фактичне зіставлення сил призводять до того, що немає справжнього суперництва за владу між політичними партіями.

Обмежені партійні системи складаються з різних політичних партій, між якими йде боротьба за політичний вплив, але влада перебуває в руках однієї політичної сили, найчастіше армії, яка проголошує, що вона незалежна від партій і стоїть над ними. Подібні стосунки складаються після встановлення режиму військової диктатури. Це властиво країнам Латинської та Південної Америки, Африки.

Монопартійна, або однопартійна, система робить неможливою наявність інших політичних партій, окрім панівної. До недавнього часу вона існувала на території колишнього СРСР, у країнах соціалістичного табору й мала основною рисою жорстку тоталітарну партійно-державну монополію на владу в суспільстві. За відсутності дієвої опозиції з боку інших партій, КПРС та інші керівні комуністичні партії досягли свого закономірного політичного краху.

Які перспективи розвитку партійно-політичних систем? З одного боку, іде інтенсивний процес розмивання ідеологічного і класового характеру партій. Політична боротьба все більше підкоряється механізму завоювання виборчого корпусу в межах політичної системи, де перемога на виборах забезпечується незначною більшістю голосів. Це змушує політичні партії набувати близьких зі своїми конкурентами позицій. Партії втрачають ідеологічну визначеність. У пропаганді вони акцентують свою увагу на соціальних аспектах, орієнтуючись на різні групи населення. При цьому підкреслюють цільові настанови на такі поняття, як "солідарність" і "справедливість" у суспільстві.

З другого боку, у політичній інфраструктурі держав у галузі політичної мобілізації громадян у партій з'явилися конкуренти в особі інших суспільних інститутів, що використовують багато їхніх традиційних функцій. Серед них можна назвати професійні організації з реклами й роботи з громадськістю, різні лобістські організації, засоби

масової інформації, комерційні й приватні бюро і под. Усі ці чинники значно ускладнюють діяльність політичних партій, вимагають від них глибокого опанування сучасних форм політичного менеджменту і маркетингу.

5.4. Партія та уряд

За багатопартійних систем частіше за все уряд формують більше ніж дві партії. В умовах партійних систем із однією або двома панівними партіями урядова влада звичайно зосереджена в руках однієї партії.

Головне завдання політичних партій – завоювати урядову владу, впливати на формування й діяльність уряду. Зростання ролі політичних партій під час розвитку західної політичної системи, підвищення їхньої взаємодії з державним механізмом найвиразніше виявлене у взаємодії партій з урядом. Фактично уряд за демократичного режиму формують певні партії відповідно до правил установлені в країні системи правління. Та партія (або партії), яка формує уряд, як правило, зі своїх членів і контролює діяльність виконавчої влади, називається керівною партією або керівною партійною коаліцією (блоком).

За президентської системи правління застосовують позапарламентський спосіб формування уряду: голові держави, що є одночасно головою уряду й лідером партії, надано право призначати міністрів на свій розсуд, незалежно від розташування політичних сил в парламенті. Призначення уряду президентом без участі парламенту надає верхівці партії президента значної ваги в керівництві країною.

У США пости лідера партії, голови держави й уряду поєднуються з посадою президента. Керівники окремих департаментів (міністри) перебувають при президентові, утворюють "кабінет президента", у якому вони користуються лише правом дорадчого голосу. Членів

кабінету президент призначає і зміщує практично на свій розсуд.

За парламентської системи правління голова держави не обов'язково є виборною особою (у низці країн голова держави - монарх), він позбавлений права призначати міністрів на свій розсуд, зобов'язаний призначати членами уряду осіб, депутатів парламенту, яких підтримує більшість.

Таким чином, принцип політичної відповідальності уряду перед парламентом в умовах парламентарної системи правління є правовим підґрунтям утворення уряду партіями, що отримали перемогу на виборах або утворили парламентську більшість у результаті внутрішньої парламентської боротьби.

5.5. Партія й парламент

Політичні партії відіграють головну роль в утворенні центральних і місцевих органів влади. У роботі парламенту беруть участь лише партії, що завоювали в результаті виборів депутатські місця. Їх число стає ще меншим, коли мова заходить про кількість партій, члени яких сформували уряд. Реальний ступінь участі партії в справах держави значною мірою залежить від наявної в країні партійної системи. В умовах багатопартійних систем парламентське представництво одержують декілька впливових партій, тоді як за партійних систем з однією або двома панівними партіями переважну більшість депутатських мандатів мають одна або дві головні партії.

Боротьба політичних партій найбільш виразно виявляється в парламенті, де відбивається реальне співвідношення сил у кожен окремо взятий період часу. Депутати парламенту об'єднуються в "партійні групи", "клуби", "фракції", "парламентські партії" і под. Таким чином, боротьбу, розпочату під час виборів, продовжують у парламенті політичні групи, що об'єднують членів парламенту, які належать до однієї партії або дотримуються одних і тих же поглядів.

Практика діяльності палат парламенту є підґрунтям офіційного визнання депутатських об'єднань, де визначено: 1) ступінь визнання законодавством права депутатів створювати всередині палат об'єднань за ознакою партійної належності; 2) мінімальний кількісний склад депутатів, що належать до однієї партії, як необхідна умова утворювати таке об'єднання.

Значна роль у діяльності парламенту належить різним комісіям (комітетам) палат. Рішення, прийняті на засіданнях комісій, досить часто зумовлюють рішення, які потім приймають з того або іншого питання на пленарних засіданнях палати.

Парламентські комісії створюють по-різному, але яким би не був офіційний спосіб формування персонального складу комісій, їхній партійний склад майже завжди визначено на підставі принципу пропорційного представництва офіційно визнаних парламентських фракцій. Завдяки цьому партії, що мають у своєму розпорядженні більшість у палаті, одержують більшість місць у кожній комісії.

На відміну від країн з однопартійною парламентською більшістю (США, Великобританія), у багатьох країнах Західної Європи, де велику частину місць у парламенті звичайно одержують декілька впливових партій (Данія, Норвегія, Німеччина, Швеція, Фінляндія), посади голів постійних комісій розподіляють між представниками цих впливових партій.

Партійні об'єднання членів парламенту мають дуже сильний вплив на всі аспекти діяльності парламенту.

Партійна фракція (від лат. «*ractio*» - «розламування», «роздроблення») - відокремлена частина політичної партії (частіше за все партійна фракція в парламенті) - є найважливішим елементом, що приводить у рух механізм функціонування палат парламенту.

Законодавство багатьох західноєвропейських країн не містить правових норм, які б регулювали які-небудь сторони утворення й

діяльності депутатських об'єднань (партійних фракцій). Не містить ніяких правових норм створення депутатських об'єднань і конституція США. Як правило, в Капітолії репрезентовані депутати тільки республіканської й демократичної партій, що створюють відповідно до своєї партійної належності дві фракції.

Прагнення політичних партій, що мають своїх депутатів у найвищому представницькому органі влади, одержати офіційне визнання як парламентської фракції пояснюється перш за все тим, що тільки партії зі своїм статусом мають представництво в різних керівних і робочих органах палат (бюро, конференціях, комісіях), а також можуть одержати посади їх керівників.

У конгресі США Республіканська і Демократична партії в кожній палаті формують свої фракції. Загальні збори республіканської фракції палати називаються конференцією, а загальні збори фракції демократів - кокусом. На цих зборах обирають лідера партії в палаті, головного партійного організатора, його помічників, а також голови і членів різних комітетів конгресу. Лідер партії більшості, як і інші лідери партії в конгресі, є посадовцем партії, а не палати. Право висунення кандидатів для обіймання офіційних посад в палаті (спікера, тимчасового голови сенату, голів і членів комітетів палат) належить партійним фракціям, палати лише формально затверджують подані кандидатури.

У країнах Західної Європи, що мають багатопартійні системи, у парламентах подано фракції кількох впливових партій. Проте і тут вагома фігура в діяльності парламентських фракцій - лідер партії, що звичайно обирається на партійному з'їзді й наділений вагомими владними повноваженнями.

Важливе завдання керівництва парламентських фракцій головних партій в буржуазних країнах - підтримувати сувору, так звану фракційну, дисципліну серед своїх депутатів, щоб партійні лідери

могли розраховувати й використовувати в потрібному напрямі всі голоси членів фракції. Дисципліна набуває особливого значення в країнах з парламентарною системою правління, де від підтримання кількох голосів депутатів керівної партії іноді залежить її подальше перебування у влади.

Суспільно-політичні організації - це спеціалізовані об'єднання громадян, утворювані в результаті потреби людей брати участь у громадській діяльності. Деякі з них створюються для реалізації різних політичних інтересів і впливу на центри політичних рішень, інші - для виконання певної політичної мети (професійні, культурологічні суспільства тощо), але поступово вони стають настільки значними суспільними інститутами, що починають істотно впливати й на політику. Таким чином, вони стають суб'єктами політики.

Ознакою громадської організації є не тільки налагодження і зміцнення зв'язків членів-засновників, але й модифікація цих зв'язків. Як форма громадського зв'язку суспільно-політичні організації - це певна система відносин, інститутів, засобів громадського контролю; вона об'єднує різних учасників за допомогою системи завдань. У діяльності громадських організацій і рухів утілюються громадські форми самоврядування. Їх рішення ґрунтуються на статутах і програмах та є обов'язковими тільки для членів певної організації, тому що вони не мають юридичного характеру. Громадські організації виконують такі функції, як задоволення потреб своїх членів і захист їхніх інтересів, досягнення мети й реалізація завдань, що стоять перед політичною системою суспільства в цілому. Для них властиві певні стадії розвитку: 1) формування; 2) інтеграція; 3) агітація; 4) розвинена політична діяльність; 5) загасання руху.

Стосовно державної влади громадські рухи та організації поділяють на консервативні й реформістські, прогресивні та реакційні, демократичні й антидемократичні. Існують різні форми створення

суспільних рухів: стихійні - із низьким рівнем організації, і організовані - відповідно, з високим рівнем організації.

Найбільший розмах масові демократичні громадські рухи одержали в другій половині ХХ ст. У їхній структурі можна виділити такі форми соціальної активності: громадянські ініціативи, рухи за альтернативний спосіб життя, екологічні, молодіжний, антивоєнний, жіночий рух і под.

Більшість сучасних масових демократичних рухів (молодіжний, антивоєнний, феміністський, за громадянські права тощо) з'явилися в політичному житті західних країн наприкінці 60-х - початку 70-х рр. ХХ ст. Найбільш помітними в цей період були рухи прихильників охорони довкілля та фемінізм, які висували свої власні конструктивні альтернативи.

Масові демократичні рухи 80-х рр. стали індикатором нових процесів і рис економічного, соціального, політичного й духовного життя країн Заходу. Переважно вони відстоюють загальнолюдські, загальнодемократичні інтереси.

Останніми роками в розвитку масових демократичних рухів з'являється екофемінізм, вплив якого зростає. Злиття двох рухів надає фемінізму форму інтелектуальної субкультури з розробленою філософією природи.

У сучасних західних політичних системах домінантним типом громадських організацій є групи за інтересами, що об'єднують осіб, пов'язаних певною професійною та громадською діяльністю. Типологія організації ґрунтується на виділенні груп, головними рисами яких є: мета, методи, місце й тип діяльності.

Контрольні запитання до теми № 5

1. Поняття політичної партії.
2. Типологія політичних партій.
3. Партійні системи.

4. Однопартійна система.
5. Багатопартійна система.

Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1. *Об'єкт, предмет, закони й категорії соціології.*
2. *Функції сучасної соціології.*
3. *Структура соціологічного знання.*

6.1. Об'єкт, предмет, закони й категорії соціології

Людина як *homo sapiens* - істота розумна - завжди прагнула пізнати себе й своє оточення, тобто суспільство. Довгий час це пізнання було сформульованим у вигляді міфів, релігійних переказів, суджень здорового глузду. Потім це пізнання, знання людини про людину й суспільство, почало розвиватися в науковій формі, насамперед в межах - філософії. І тільки недавно (у масштабах історичного часу) знання про суспільство трансформувалося в самостійну науку про суспільство, з'явилася нова наука - соціологія (що в перекладі з латини означає "*societas*" - "суспільство", гр. "*logos*" – "наука").

Основними критеріями науковості знання, як було сказано в першій темі даного навчального посібника, виступають такі атрибутивні ознаки, як об'єкт, предмет, закони, категорії, методи.

Отже, почнемо з об'єкта. Ціла низка наук вивчають суспільство та його окремі підструктури, види відношень. Соціологія, на відміну від них, вивчає суспільство як цілісність, як єдиний функціональний соціальний динамічний організм. Соціологія досліджує взаємодію всіх основних сфер, підструктур і відносин суспільства, що й дозволяє саме їй розкрити якісні особливості суспільства як специфічної цілісності. А окремі сфери, відносини, підструктури цікавлять соціологію лише з погляду їхнього місця й ролі в цілісній системі суспільства.

Соціологія також прагне досліджувати механізми функціонування й розвитку суспільства як цілісності. Цілісність розкривається в соціології як система соціальних механізмів, що викликають зміни в суспільстві. Тому конкретизувати об'єкт соціології як науки треба не тільки через цілісність суспільства, але й через соціальні механізми його функціонування та розвитку.

Соціальний механізм у соціології розуміють як складну соціальну взаємодію соціальних груп, спільнот і особистостей. Тому конкретизація соціологічного підходу до суспільства, до розуміння суспільства як об'єкта соціології є акцентуванням дослідницької уваги на соціальних групах й особистості. Причому особистість розглядають у соціології з точки зору її місця і ролі в системі соціальних зв'язків як представника певної соціальної групи, певного суспільства, а не її унікальних здібностей, неповторних рис. Людина завжди є частиною складної системи соціальних відносин: класових, професійних, поселенських, етнічних і т.д. У соціології її розглядають як частину соціальної групи.

Предметом соціології є вся сукупність зв'язків і відносин, які мають назву соціальних. Завданням соціології є дослідження цих зв'язків і відносин на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії і форми прояву цих закономірностей у різних соціальних системах.

Соціологія - це наука про загальні і специфічні закони й закономірності організації, функціонування й розвитку суспільства як певної цілісності, про закони дії соціальних механізмів, поведінки соціальних груп та особистостей з точки зору життєдіяльності усього суспільства.

Найважливішою характеристикою соціології як науки для розуміння її предмета є визначення соціального закону. Найбільш придатним визначенням соціального закону видається таке:

соціальний закон - це відносно стійкі й систематично відтворювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними й професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством й особистістю, містом і селом, соціальною організацією й особистістю тощо.

Соціальні закони діють у всіх сферах суспільної життєдіяльності й можуть розрізнятися за сферами застосування. Так, існують закони, дія яких поширюється на малу соціальну групу, на певний соціальний шар, соціальний прошарок або клас і, нарешті, на суспільство в цілому. Іншими словами, у сфері чинності соціального закону може перебувати як суспільство в цілому, так і його окремі частини, процеси, відносини.

Як і всі наукові закони, соціальні закони мають такі ознаки: 1) закон може набувати чинності тільки за наявності певних, строго визначених умов; 2) за цих умов закон діє завжди й всюди без будь-яких винятків; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково й приблизно.

Якщо система знань має свої закони, то вона має й свої категорії.

У категоріальному апараті сучасної соціології виділяють дві групи категорій. По-перше, категорії, що перейшли в соціологію з інших наук і ефективно в ній працюють, наприклад, такі категорії соціальної філософії, як «еволюція», «соціальна система», «спільність» тощо. По-друге, власне соціологічні категорії, сформульовані саме в соціології, відображають специфічні аспекти у її власному об'єкті. Це такі категорії, як «соціальні відносини», «соціальні групи», «соціалізація» та багато інших.

Хоч метод і вважають важливою атрибутивною ознакою специфічності науки, багато гуманітарних наук не мають свого специфічного, тільки їм властивого або ними сформульованого методу

дослідження. Наприклад, політологія або культурологія успішно існують і розвиваються, використовуючи методи інших наук.

Соціологія одна з небагатьох гуманітарних наук, що має свої власні, специфічні методи, завдяки яким вона значною мірою набула статусу самостійної науки, відокремившись від соціальної філософії.

Метод у соціології - це спосіб одержання, оброблення й систематизації знання про об'єкт дослідження, об'єкт науки, сукупність прийомів, процедур, операцій теоретичного й емпіричного пізнання соціальної реальності. У низці цих методів головне місце посідають методи збирання й оброблення соціальної інформації: анкетування, інтерв'ювання, аналіз документів, експеримент і деякі інші.

На підставі всього вищесказаного, слід зробити наступний висновок. Соціологія має об'єкт та власний специфічний предмет - суспільство в його цілісності, системній організації й динаміці; власні специфічні закони й категорії - соціальні закони й категорії; власні специфічні методи - методи проведення конкретних соціологічних досліджень. Таким чином, слід відзначити, що соціологія - самостійна й специфічна наука, наука про суспільство.

6.2. Функції сучасної соціології

Соціологія виконує в суспільстві цілу низку функцій. Головною є теоретико-пізнавальна функція. Її сутність полягає в тому, що соціологія накопичує нові знання про суспільство, систематизує їх, прагне скласти найбільш повну й адекватну картину соціальних відносин і процесів, соціальних інститутів і спільнот у сучасному світі. Така функція надає можливість соціології набути об'єктивних знань про основні соціальні проблеми побудови й динаміки суспільства.

Описова, або дискрептивна, функція соціології - це систематизація й максимально адекватне описування досліджуваного об'єкта за допомогою спеціальних понять і конкретних соціологічних

даних. Особливістю описової функції соціології є гранично широке використання кількісних даних, зібраних у процесі емпіричних досліджень.

Прогностична функція соціології - це здійснення науково обґрунтованих соціальних прогнозів, тобто майбутнього стану досліджуваного явища. Як правило, усі соціологічні дослідження завершуються формулюванням прогностичної моделі. Прогнозування може бути короткостроковим (до 5 років), середньостроковим (5 - 10 років) і довгостроковим (до 20 років). Зрозуміло, що довгостроковий прогноз описує прогнозовану модель в загальних висловлюваннях. Прогнозування спирається на пізнання тенденцій і закономірностей розвитку, на знання й облік дії факторів детермінації цих процесів.

Інформаційна функція соціології становить собою збирання, систематизацію й зберігання інформації, отриманої в результаті досліджень. Соціологічна інформація - найбільш оперативний вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах збирають спеціальні бази даних про результати всіх досліджень. Потім їх використовують або для надання прогнозів, або для порівняльних досліджень й вирішення практичних завдань, або з іншою метою.

Світоглядна функція соціології полягає в тому, що отримані під час соціологічних досліджень дані (як теоретичного, так і емпіричного характеру) стихійно або свідомо використовують у виховному процесі, безпосередньо й опосередковано застосовують, формуючи світогляд особистості й соціальних груп.

Перетворювальна функція соціології полягає в тому, що висновки, рекомендації, пропозиції соціологів, їхня оцінка стану досліджуваного об'єкта й перспектив його розвитку є необхідною підставою для вироблення й прийняття управлінських рішень, тобто рішень, що змінюють соціальну дійсність. Соціологія не бере безпосередньої участі в соціальних перетвореннях, але є науковим

ґрунтом для них і тому повністю відповідає за практичні результати. Перетворювальна функція соціології має таке величезне значення, що її іноді називають «соціально-інженерною» наукою.

6.3. Структура соціологічного знання

Найвищий ступінь складності об'єкта соціології, специфіка її предмету й методу закономірно зумовили досить-таки складну структуру цієї науки. Соціологія містить багато самостійних і взаємозалежних напрямків дослідження. Як у багатьох природничих і суспільних науках, у соціології виділяють дві частини – загальнотеоретичну, або фундаментальну, і емпіричну, або прикладну, соціологію. Цілком доречно їх називають ще рівнями соціології.

Фундаментальна соціологія - це соціологічна теорія, яка є методологічним фундаментом будь-якого соціологічного дослідження, як загального, так і конкретного. Тому цілком закономірно, що на цьому рівні подано проблематику соціально-філософського осмислення найбільш загальних питань організації, функціонування й розвитку суспільства, місця в ньому людської особистості, проблеми побудови математичних моделей соціальних спільнот і процесів тощо. На фундаментальному рівні маємо змогу дослідити взаємозв'язок соціології з іншими науками й сферами наукового знання: філософією, історією, політологією, антропологією, релігієзнавством та ін.

Для теоретичних побудов, сформованих на цьому рівні, властивий високий ступінь абстракції. У них, як правило, не виділяють для вивчення такі конкретні соціальні одиниці, як конкретна соціальна група або соціальний процес. Фундаментальні соціологічні теорії виникли із соціальної філософії й психології. Вони ґрунтуються на спостереженнях, висновках, узагальненнях різних аспектів громадського життя, але формулюють судження про єдині для всіх

соціальних структур закони поведінки людей.

Однак соціологія як специфічна наука про суспільство атрибутивно ґрунтується на емпірії, точних конкретних даних про окремі соціальні факти, що характеризують зміни й структуру суспільства. Тому збирання й первинне оброблення цих конкретних, емпіричних даних посідають у соціології особливе місце, формуючи спеціальний рівень науки про суспільство - рівень емпіричної соціології. Емпіричні дані - необхідний дослідницький матеріал для будь-якої науки.

Таким чином, емпіричний рівень соціології становить собою збирання спеціальними методами окремих фактів, відомостей, думок членів соціальних груп, особистісних даних і тому подібних конкретних, практичних показників, а також їхнє наступне оброблення й узагальнення, формулювання первинних висновків щодо досліджених конкретних явищ соціальної дійсності. Емпіричними методами соціології є опитування, спостереження, вивчення документів, проведення експериментів деякі інші.

Фундаментальний і емпіричний рівні соціології нерозривно, органічно пов'язані між собою, не можуть існувати один без одного. Теоретичні висновки загального характеру є результатом аналізу величезної кількості емпіричних даних. З другого боку, емпірична соціологія потребує фундаментальних, загальнотеоретичних знань, без яких неможливо правильно сформулювати мету, об'єкт, послідовність емпіричного дослідження тощо.

Зі зростанням вимог до практичного вирішення соціальних проблем перед соціологією виникла нагальна потреба вивчати й пояснювати соціальні явища та взаємозв'язки між окремими елементами суспільного організму. Однак фундаментальні дослідження загальнотеоретичного рівня не можуть пристосувати свій теоретичний апарат для вивчення таких різних за своєю природою соціальних феноменів, як родина і держава, побут і молодь тощо. У

свою чергу, емпіричні дослідження конкретних явищ виявили нездатність загальної теорії виконати досить ефективно свою методологічну роль саме через її високу абстракцію. У такий спосіб у соціології почав складатися розрив між фундаментальним й емпіричним рівнями. На практиці це призвело, з одного боку, до створення спекулятивних, не основаних на досить широкій емпіричній базі теоретичних побудов, а з другого – до чистого емпіризму, заперечення необхідності фундаментальних досліджень і методології взагалі.

Такий розрив почав руйнувати саму специфіку соціології як науки про суспільство, гальмувати її власний розвиток. Вихід із цього критичного стану було знайдено через формування ще однієї самостійної частини соціології - «теорій середнього рівня». Цей термін було уведено в соціологію американським дослідником Р. Мертоном.

Мета таких теорій - узагальнювати й структурувати емпіричні дані в межах окремих галузей соціологічного знання, наприклад таких, як вивчення родини або освіти, праці або девіантної поведінки та ін. У теоріях середнього рівня, де в цілому використовують ідеї й термінологію, запозичені з фундаментальних теоретичних побудов, сформована система специфічних понять і визначень, застосовуваних тільки в цій галузі соціологічних досліджень.

Таким чином, це проміжне становище між фундаментальними й емпіричними дослідженнями й знайшло відбиття в назві - теорії середнього рівня, теорії, що поєднує високу абстракцію з чистою емпірією.

У цілому теорії середнього рівня прийнято розподіляти на три групи теорій. Це теорії соціальних інститутів, які вивчають складні соціальні залежності, що мають організовану, стійку форму; теорії соціальних спільнот, що вивчають структурні одиниці суспільства, мікросоціуми від малих соціальних груп до соціальних класів і націй;

теорії соціальних процесів, що досліджують соціальні зміни, соціальну динаміку.

У кожній з виділених груп теорій середнього рівня є певна кількість власних теоретичних побудов, і вона постійно збільшується з поглибленням і розвитком пізнання суспільства, розвитком соціології. Фахівці, що займаються вузькими областями досліджень, розробляють специфічний понятійний апарат, проводять емпіричні дослідження зі своєї проблематики, узагальнюють емпіричні дані й виходять на теоретичні висновки в межах своєї області пізнання.

Для більшої наочності в розумінні структури соціологічної науки можна використати таку широко розповсюджену в навчальній літературі схему:

Загальна соціологічна теорія		
Теорії середнього рівня:		
Спеціальні теорії соціальних інститутів (соціологія родини, соціологія науки, класів тощо)	Спеціальні теорії соціальних спільнот (соціологія малих груп, соціологія конфліктів, юрби тощо)	Спеціальні теорії соціальних процесів (соціологія злочинності, соціологія армії, соціологія міграції та ін.)
Теорія, методика, техніка конкретних соціологічних досліджень		

Контрольні запитання до теми № 6

1. Основні передумови виникнення соціології як самостійної науки.
2. Предмет сучасної соціології.
3. Структура соціологічного знання.

4. Основні функції сучасної соціології.

Тема 7. СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ

1. *Поняття суспільства.*

2. *Соціальна структура суспільства.*

3. *Соціальна стратифікація та її вимірники.*

4. *Соціальна мобільність та маргінальність.*

7.1. Поняття суспільства

Суспільство – одне з найбільш багатозначних і важковизначуваних понять соціології. Існує велика кількість його тлумачень, що становлять або продукт повсякденної свідомості, або погляд, який склався на підставі певного підходу до вивчення суспільства.

Повсякденна свідомість пов'язує уявлення про суспільство із численною групою людей, об'єднаних загальною культурою, системою керування і мешкають на певній території. Спираючись на це уявлення, низка соціологів визначають сукупність необхідних і достатніх з їхнього погляду ознак, яким має відповідати будь-яке об'єднання, що претендує називатися суспільством. Відомий американський соціолог Е. Шилз називає такі його ознаки:

- об'єднання не є частиною будь-якої більшої системи (суспільства);

- шлюби укладають між представниками цього об'єднання;

- воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками;

- об'єднання має територію, яку вважає своєю власною;

- у нього є власна назва і своя історія;

- воно має власну систему керування;

- об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого

індивіда;

- його поєднує загальна система цінностей (звичаїв, традицій, норм, законів, правил), що називають культурою [17, с. 58].

Інші соціологи, визначаючи суспільство, уникають перерахування всіх його ознак. Вони намагаються виділити одну з них і на підставі її дослідження формувати визначення суспільства. Так, прихильники гуманістичного напрямку в соціології розуміють суспільство як широкий комплекс людських відносин, тобто як систему взаємодій між людьми. Культурологічний підхід відбився в уявленні про суспільство як про велику групу людей, що сформували спільну культуру.

Низка соціологів визначають суспільство як соціально-політичне об'єднання людей, що має систему політичної влади у вигляді політичних інститутів, які за рахунок свого функціонування обмежують певну свободу дії людей. Інші під суспільством розуміють конкретно-історичні об'єднання людей, що виявили свою самобутність у певних історичних умовах. Такий підхід до розуміння суспільства подано в працях як давніх мислителів, так і вчених більш пізніх часів. Видатним дослідником таких суспільств є Герхард Ленскі. Основним фактором, що визначає якість суспільства і його складові, на думку дослідника, є технологія виробництва предметів, що забезпечують життєздатність людей.

У пострадянській соціологічній науці все ще має місце метод визначення суспільства, що склався в марксистській соціології, через порівняння понять «природа» й «суспільство». Методологія такого визначення полягає у встановленні складного, двоєдиного – природно-соціального, біосоціального – підґрунтя людини й суспільства. Таке визначення не припускає як ігнорування природних витоків у людині й суспільстві, так і заперечення провідної ролі соціального в цій єдності.

Людина згідно з цією методологією є сукупністю суспільних відносин. У людині соціальне домінує над біологічним. За цією

методологією суспільство розглядають як сукупність людей, об'єднаних історично усталеними формами їхнього взаємозв'язку і взаємодії для задоволення їхніх потреб, якій властиві стабільність і цілісність, самовідтворення й самодостатність, саморегулювання й саморозвиток, досягнення такого рівня культури, коли з'являються особливі соціальні норми та цінності, що є підґрунтям взаємозв'язку і взаємодії людей.

Засновник французької соціологічної школи Е. Дюркгейм визначав суспільство як соціальну реальність, що існує одночасно «поза нами» й «усередині нас». Діалектичний зміст цього визначення полягає в тому, що суспільство є надособистісним утворенням, що не може бути зведено до простої суми індивідуальних життів. Воно живе власним життям за власними законами.

Людина, народжуючись, починає жити в суспільстві, яке існувало до неї. Воно залишається й після того, як людина йде з життя. Таким чином, суспільство - це об'єктивна реальність, у якій людина перебуває протягом свого життя. Взаємодіючи з цією реальністю, людина опановує її закони, перетворюючи їх у власний досвід. Суспільство - це певна колективна сила, що за допомогою складної системи зразків поведінки - культурних норм, цінностей, переконань - спрямовує думки й дії людини. Життя людини в суспільстві - це його постійне перебування в системі соціальних зв'язків, підґрунтям яких, на думку Дюркгейма, є колективна свідомість.

За загального погляду на суспільство виявляється, що воно - сукупність людей. Але суспільство - це не будь-яка механічна сукупність людей, а таке їхнє об'єднання, у якому відбувається більш-менш постійний, стійкий й досить тісний взаємовплив і взаємодія цих людей, тобто суспільство виникає там, де між людьми встановлюються зв'язки, що М. Вебер визначив як соціальні. Не можна назвати суспільством значну кількість людей, що живуть ізольовано

один від одного.

Багато відомих соціологів, визначаючи суспільство, як його атрибутивні ознаки називали соціальні зв'язки. Питирим Сорокін називав суспільство соціальним простором, де відбувається соціальна взаємодія.

За Вебером, суспільство - це взаємодія людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Талкотт Парсонс визначав суспільство як систему відношень між людьми. За Марксом, суспільство – це сукупність відношень між людьми, що історично складаються і розвиваються в процесі їхньої спільної діяльності.

Визнаючи, що суспільство є продуктом взаємодії людей, соціологи закономірно порушують питання про те, що є конкретним першовитоком об'єднання людей у суспільство. Е. Дюркгейм вбачав її в надіндивідуальній спільності колективних уявлень, почуттів, вірувань, у солідарності як колективній свідомості, що протистоїть природному егоїзму; М. Вебер - в орієнтованих на інших (тобто соціальних) діях; Т. Парсонс і Р. Мертон знаходили ці першовитоки в спільності фундаментальних норм і цінностей, якими керуються люди у своїй життєдіяльності; Е. Шилз - у спільності центральної влади, територіальній цілісності та порозумінні центру й території.

Отже, суспільство - продукт взаємодії людей. І це є незаперечним фактом, який слід враховувати, вивчаючи суспільство.

Важливим кроком у дослідженні суспільства як соціальної системи є вивчення такої його властивості, як структура. Це надає додаткової наукової інформації для розуміння того, що перетворює суспільство в упорядковану сукупність соціальних явищ і процесів, більш-менш тісно взаємозалежних і взаємопов'язаних один з одним, що утворюють єдине соціальне ціле.

7.2. Соціальна структура суспільства

Структурність - одна з властивостей буття будь-якого явища об'єктивної реальності. Вона означає подільність об'єкта на елементи, між якими складається сукупність будь-яких відношень (від лат. *structura* - будова).

Соціальна структура – це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі. Вивчення цієї властивості соціальної системи становить собою складну проблему, безпосередньо пов'язану з тим, яка соціальна система є об'єктом дослідження. Відомо, що найбільшою соціальною системою є людство. Але вивчення структури цієї системи не стало широко розповсюдженим явищем у соціології. Огляд досліджень з цього питання світовою науковою спільнотою подано в підручниках з соціології А.І. Кравченка і Дж. Масіоніса.

Найбільш розповсюдженим є дослідження суспільства в межах державного кордону. Таке суспільство розглядають як складну соціальну систему, у якій співіснує безліч структур, що є виправданим, тому що така соціальна система має комплексний соціальний склад.

Соціальну структуру суспільства розглядають у різних аспектах, що зумовлено завданнями соціологічних досліджень. Так, у тому випадку, коли слід виявити детермінантний (причинно-наслідковий) зв'язок соціальних явищ і процесів, їхню субординацію, суспільство звичайно розглядають як цілісну систему, що містить чотири основні сфери діяльності людей - економічну, соціальну, політичну й духовну (ідеологічну). Щодо суспільства в цілому кожна з цих сфер громадського життя розглядають як його підсистему, хоча її також можна розглядати як особливу систему. При цьому кожна з цих систем впливає на інші. Марксистська соціологія, у якій культивується подібний підхід до структурування суспільства, причинно-наслідковий зв'язок між сферами громадського життя визначає у такий спосіб:

первинною, яка визначає всі інші, є економічна сфера громадського життя, у якій діють суспільні класи. Політична сфера громадського життя є наслідком економічної, однак має певну самостійність, тому може впливати на організацію і функціонування економічного життя суспільства. Таке ж місце посідають соціальна та духовна сфери суспільства.

Щоб виявити тип, характер зв'язків між людьми, використовують інше структурування суспільства. Виділяють соціальні групи, соціальні організації, соціальні інститути. У цю низку залучають соціальні норми, цінності. Кожний із цих елементів соціальної структури, у свою чергу, можна розглянути як соціальну систему зі своєю власною структурою, яка дозволяє скласти більш чітку картину соціальних зв'язків, що пронизують організм суспільства. (Тому характеристики соціальних інститутів, соціальних організацій, соціальних норм і цінностей буде наведено в наступних темах посібника.)

Перевага такого способу структурування полягає ще й у тому, що він надає можливості досліджувати соціальну сутність людини, одержувати конкретні знання про її поведінку та дії у складній системі соціальних зв'язків.

У суспільстві є об'єктивні підстави для виникнення соціальних структур. Залежно від того, яку підставу взято до уваги, виділяють такі структури: гендерну (гендер - риси особистості, подані як жіночі та чоловічі), вікову, за місцем постійного мешкання (міське й сільське населення, населення міст-мегаполісів і малих міст), професійну, етнічну, класову, інституціональну, організаційну та ін.

Найважливішими елементами соціальної структури є соціальні групи. Соціальна група – це сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку (наприклад, етнічну, професійну, вікову, освітню тощо) і виконують соціально необхідну функцію в суспільстві. Модернізований варіант цього визначення означає, що соціальна

група – це сукупність людей, що мають ту саму соціальну позицію в суспільстві або виконують ту саму роль.

У соціології також використовують поняття «соціальна спільність», зіставлене з поняттям «соціальна група». Як правило, під соціальною спільністю розуміють об'єднання людей, для якого властиві безструктурність, недостатня визначеність меж, нестійкість і розмитість складу, нездатність функціонувати як структурні елементи більш широких соціальних систем. Такими є, наприклад, масові суспільні рухи. Соціальна група, як прийнято вважати, відрізняється стійкістю й стабільністю, внутрішньою структуралізацією, досить чітко прокресленими соціальними межами, тривалим існуванням у часі.

Соціальна група може входити до більш широкого соціального об'єднання як структурна одиниця. Саме така соціальна група відіграє найважливішу роль у виникненні й функціонуванні стійких соціальних зв'язків, забезпечуючи більші або менші стабільність і стійкість соціальної системи, частиною якої вони є. Крім того, соціальна група є формою соціальної взаємодії, завдяки якій індивід здатний задовольняти свої потреби, здійснюючи з іншими спільні, скоординовані дії.

Соціологи вдаються до вичленовування соціальних груп для дослідження типу й змісту соціальних зв'язків, що виникають між членами соціальної групи. Для цього вони здійснюють класифікацію соціальних груп, виділяючи такі соціальні групи: малі й великі, первинні й вторинні, формальні та неформальні.

Будь-яка соціальна група є своєрідною соціальною нішею, у якій перебуває індивід. Таким чином, він посідає певну соціальну позицію, що в соціології називають соціальним статусом.

Соціальний статус – становище людини в суспільстві, яке вона має як представник великої соціальної групи. Види статусів: особистий статус – становище індивіда в малій групі, що залежить від того, як

його оцінюють і сприймають члени цієї групи (знайомі, рідні) відповідно до його особистих якостей; приписуваний статус – становище людини в суспільстві, яке вона одержує за народження і яке пізніше обов'язково визнає суспільство або група. До нього належать стать, національність, раса, належність до аристократичного роду. Система спорідненості також подає цілий набір приписуваних статусів. Досягнений статус – становище людини в суспільстві, у групі, яке вона одержує в результаті вільного вибору й залежно від особистої мети. Такими є статуси студента, інженера, професора, президента тощо. Змішаний статус – становище людини, отримане нею не за власною волею, а в результаті дії яких-небудь об'єктивних факторів, які від неї не залежать, наприклад, безробітний, вимушений переселенець, людина без певного місця проживання, сирота тощо.

Будь-який статус виявляється в сукупності дій, здійснюваних людиною. У соціології вони одержали назву соціальної ролі. Соціальна роль – це модель поведінки, орієнтована на певний статус відповідно до очікувань людей. Очікування можуть бути зафіксовані в певних інституалізованих соціальних нормах: юридичних документах, інструкціях, статутах, а можуть мати характер звичаїв, настанов. Рольові очікування пов'язані насамперед із функціональною доцільністю. У рольових очікуваннях є саме стільки якостей і такі, які гарантують виконання певної соціальної функції.

Кожен статус для своєї реалізації потребує великої кількості ролей. Сукупність ролей, зумовлених статусом, називається рольовим набором. Досить часто у рольовій поведінці людини зустрічається рольовий конфлікт. Рольовий конфлікт – зіткнення вимог двох або декількох несумісних ролей, що впливають із певного статусу. Під час рольового конфлікту виявляється несумісність рольових очікувань, висунених до людини. Існує кілька способів подолання рольового конфлікту. Один з них полягає в тому, що деякі ролі визнано більш

важливими і їхньому виконанню надають пріоритетного значення. Тут соціологічна проблема рольового конфлікту перетворюється у філософську проблему вільного вибору.

Один і той же індивід може посідати декілька соціальних позицій і виконувати декілька соціальних ролей, тому що він може належати до кількох соціальних груп одночасно. Із цього слід зробити висновок, що він вступає в безліч соціальних зв'язків. Така ж безліч соціальних зв'язків складається і між соціальними групами.

Якщо взяти до уваги, що кожен соціальний зв'язок має свій характер, динаміку розвитку, стає зрозумілим, що соціальна структура - явище складне. Воно не є простою сукупністю деяких елементів, певним чином пов'язаних між собою. Соціальна структура – мережа взаємодій, переплетених й одночасно впорядкованих, що виникають між соціальними групами і окремими індивідами, які репрезентують ці соціальні групи. Характер цих взаємодій, їхня спрямованість, динамізм їхнього функціонування й розвитку, його наслідки – усе значною мірою визначено тим, що соціальні групи, а отже, і належні до них індивіди, один щодо одного перебувають у стосунках ієрархії. У соціології ця властивість соціальної системи одержала назву «соціальна стратифікація».

7.3. Соціальна стратифікація та її вимірювачі

Під соціальною стратифікацією (від лат. “stratum” – “верства”, “шар” і “facere” – “робити”) розуміють процес і результат диференціації суспільства на різні соціальні групи (верстви або шари), що відрізняються своїм суспільним статусом. Соціальна стратифікація виражає соціальну неоднорідність системи, наявну в ній нерівність, неоднаковість соціального становища людей та їхніх груп.

Проблему розшарування суспільства на нерівні за положенням в ньому соціальні групи розглянуто в працях учених XIX - XX ст. Однак

засади сучасного дослідження соціальної стратифікації закладено П. Сорокіним у 20-ті рр. ХХ ст. Соціальна стратифікація є закономірною, повторюваною з покоління в покоління, універсальною й одночасно змінюваною властивістю суспільства. Вона має місце як у великих, так і малих соціальних системах.

Підстави розподілу суспільства на прошарки можуть бути різними, як об'єктивними, так і суб'єктивними. Найчастіше сьогодні як такі підстави виділяють професію, власність, участь у владі, освіту, престиж, самооцінку особистістю своєї соціальної позиції.

Соціальна стратифікація виявляється через соціальні статуси людей. Як було зазначено вище, соціальний статус є позицією індивіда в суспільстві, змовленою приналежністю до соціальної групи. Мати соціальний статус - це, як стверджував П. Сорокін, мати сукупність прав і привілеїв, обов'язків і відповідальності, влади та впливу. Соціальний статус визначає ступінь можливого доступу індивіда до розподілу матеріальних, соціальних і духовних благ суспільства, їхню кількість.

Поняття соціального статусу надає можливість скласти конкретну картину історичних типів соціальної стратифікації.

Приписуваний статус характеризує жорстку соціальну стратифікацію, що властива для закритого суспільства. У такому суспільстві перехід з одного прошарку до іншого практично заборонений. До закритих суспільств належать рабовласницьке, кастове суспільства.

Досягнутий статус характеризує рухливу систему стратифікації або відкрите суспільство, де є можливість вільного переходу людей з одного прошарку до іншого. До такого суспільства належить капіталістична система з наявністю різних класів.

Аналізуючи соціальну стратифікацію відкритого суспільства, соціологи використовують поняття „клас”. У сучасній соціології широко розповсюдженим способом дослідження класової структури є

використання комплексу факторів: джерело й розмір прибутку, рід занять, район проживання, тип житла. На цій підставі виділяють три основних класи: вищий, середній і нижчий. У них також виділяються верстви (класи).

Вищий клас має верхній і нижній рівні. Верхній рівень складається з «аристократів» за кров'ю, чиї величезні багатства нагромаджувалися кількома поколіннями родини. Їх відрізняють особливий спосіб життя, великосвітські манери, бездоганний смак і поведінка. Нижній рівень складається головним чином з «нових багатих», які ще не встигли створити потужні родові клани.

Середній клас має верхній, середній і нижній рівні. Верхній рівень складається із дрібної буржуазії й високооплачуваних професіоналів: лікарів, менеджерів, професорів, акторів, журналістів тощо. Їх спосіб життя наближається до великосвітського. Середній рівень становить собою масовий прошарок розвиненого індустріального суспільства. Він охоплює всіх добре оплачуваних службовців: викладачів, учителів, менеджерів середньої ланки. Нижній рівень середнього класу складають нижчі службовці та кваліфіковані робітники, які за характером і змістом своєї праці тяжіють скоріше до фізичної, ніж до розумової праці. Прикметна риса – порядний спосіб життя.

Нижчий клас має два рівні: верхній і нижній. Верхній рівень містить середньо- і малокваліфікованих робітників, зайнятих у масовому виробництві, що живуть у відносному достатку, але манерою поведінки істотно відрізняються від вищого й середнього класів. Прикметні риси: невисока освіта (звично повна або неповна середня, середня спеціальна), пасивне дозвілля (перегляд телевізора, гра в карти або доміно), примітивні розваги, часто надмірне вживання спиртного й нелітературної лексики. Нижній рівень складають мешканці підвалів, нетрів та інших малоприсаєднаних для життя місць. Вони не мають ніякої освіти або мають початкову, перебиваються

випадковими заробітками або жебрацтвом, постійно відчують комплекс неповноцінності через безпросвітну бідність і постійні приниження. Із цієї верстви, як правило, виходять злочинці.

Як відзначалося вище, соціальна стратифікація свідчить про існування в суспільстві, у будь-якій соціальній системі соціальної нерівності між людьми. Дослідження соціологів приводять до висновку, що соціальна нерівність - іманентна риса суспільства. Вона існує неминуче, тому що в суспільстві є різноманітні об'єктивні фактори, що визначають різні можливості людей одержувати суспільні блага. Соціальна нерівність необхідна, вона виконує корисну для суспільства функціональну роль, оскільки є джерелом життєзабезпечення й розвитку. По-перше, соціальна нерівність виявляє себе як сила, що впорядковує соціальні зв'язки. По-друге, соціальна нерівність, переломлюючись в особистісному сприйнятті, стає силою, що підштовхує людей до зміни свого становища, до просування нагору соціальними сходами для того, щоб одержувати суспільні блага відповідно до своїх здібностей. Тому до основних вимірювачів соціальної стратифікації також зараховують освіту, владу та престиж.

7.4. Соціальна мобільність і маргінальність

Соціальна мобільність (від лат. "mobilies" – "рухомий") – це переміщення особистості або соціальної групи з одного соціального прошарку в інший, зміна місця того або іншого суб'єкта в соціальній структурі. Таке поняття в соціологію ввів П. Сорокін, який розглядав проблему соціальної стратифікації в тісному зв'язку з проблемою соціальної мобільності. Сучасне суспільство П. Сорокін розглядав як відкрите суспільство інтенсивної соціальної мобільності. До такої мобільності він залучав: 1) переміщення індивідів з однієї соціальної групи до іншої; 2) зникнення одних і поява нових соціальних груп; 3) зникнення цілої сукупності груп елементарного і кумулятивного

характеру та повна заміна її іншою.

Елементарна соціальна група, за П. Сорокіним, – це сукупність людей, об'єднаних якою-небудь однією загальною ознакою. Кумулятивна соціальна група - сукупність людей, об'єднаних двома або більше ознаками (професія, переконання, стиль життя, місце поселення та ін).

П. Сорокін розрізняв два типи соціальної мобільності: горизонтальну й вертикальну. Горизонтальна мобільність – це перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої, яка перебуває на тому ж соціальному рівні, наприклад, перехід індивіда або кількох людей з однієї релігійної групи до іншої, з однієї політичної партії до іншої або зміна місця проживання. Більш важливим для соціальної системи процесом є вертикальна мобільність, що становить собою переміщення індивіда або соціального об'єкта з одного соціального прошарку до іншого.

Вертикальна мобільність може бути як висхідною, так і спадною залежно від напрямку переміщення. Висхідна мобільність – це соціальне просування, рух нагору за ієрархічною градацією. Вона існує у двох формах: індивідуальне просування з нижчої верстви у вищу і створення нових груп індивідів із залученням їх до вищої верстви поруч із наявними групами цієї верстви або замість них. Спадна мобільність – це соціальне падіння, рух униз соціальними сходами. Вона також існує у двох формах: виштовхування індивіда із соціальної верстви у верству, що займає нижчу соціальну позицію, і зниження соціального статусу цілої групи, наприклад, може знизитися соціальний статус учителів, як це, на жаль, відбулося в нашій країні. П. Сорокін для позначення таких видів вертикальної мобільності ввів поняття «індивідуальна вертикальна мобільність» і «групова вертикальна мобільність».

Індивідуальна мобільність і групова мобільність певним чином

пов'язані із приписуваним статусом і таким, що досягається. Слід зазначити, що індивідуальної мобільності більше відповідає статус, що досягається, а груповій - приписуваний статус. Індивідуальна мобільність відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується суспільне значення соціальної групи. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одній соціальній групі, а закінчують в іншій.

Вертикальна мобільність виявляється також у вигляді міжпоколінної і внутрішньопоколінної. Міжпоколінна мобільність має місце тоді, коли діти досягають вищої соціальної позиції або спускаються соціально нижче, ніж їхні батьки. Внутрішньопоколінна мобільність означає зміну соціальної позиції людини без порівняння з її батьками, що відбувається протягом життя. Соціальна мобільність усередині покоління, як правило, незначна.

Іноді виділяють організовану мобільність, коли переміщенням людини або цілих груп нагору, униз або по горизонталі керує держава: 1) за згодою самих людей, 2) без їхньої згоди. До добровільної організованої мобільності слід зарахувати так звані соціалістичний оргнабір, суспільні заклики на комсомольські будівництва тощо. До недобровільно організованої мобільності можна зарахувати репатріацію (переселення) малих народів і розкуркулювання в роки сталінізму.

Від організованої мобільності відрізняють структурну мобільність. Вона викликана змінами в структурі виробництва й відбувається всупереч волі й свідомості окремих індивідів.

Соціальна мобільність у будь-якому вигляді має цілу низку проблем. У закритому суспільстві соціальна мобільність практично неможлива. Члени такого суспільства живуть відповідно до свого приписаного статусу, залишаючись із покоління в покоління в приписаній їм верстві або касті. Але навіть у сучасному відкритому суспільстві існують групи «закритого» типу. До них у першу чергу

належить еліта - верхня верства соціальної структури, що має переваги в посіданні найбільш високих соціальних статусів і, відповідно, у розподілі матеріальних і духовних благ, влади тощо. Проте у відкритому суспільстві є шанс для представників нижчих верств потрапити до вищої верстви.

Соціальне переміщення вертикально угору або вниз неминуче супроводжується психологічним напруженням, якого зазнає індивід. Воно виникає внаслідок того, що відбувається перехід індивіда з однієї субкультури до іншої.

Соціальна мобільність неминуче супроводжується розривом зв'язків у первинній групі, з якої індивід виходить. Цей процес не для всіх відбувається безболісно. Його можуть супроводжувати психологічне напруження й навіть конфлікти. Перехід до іншої групи припускає також прийняття нової соціальної ролі, що відповідає новому статусу. Досвід показує, що не всі здатні впоратися з новими обов'язками, що породжує незадоволеність і психологічну нестійкість.

Супровідним щодо соціальної мобільності явищем може стати маргінальність. Маргінальністю (від лат. "merginelis" – той, що перебуває на межі, на грані") у соціології називають феномен індивіда або соціальної групи на межі двох різних культур. Уперше поняття «маргінальна людина» було вжито головою Чиказької соціологічної школи Р. Парком. Маргінальність людини він пов'язував із соціальним переміщенням. Привід для вивчення цього явища в Парка був досить серйозний. На початку ХХ ст. США переживали нову хвилю еміграції. Саме вона призвела до появи в країні маргіналів, вихідців з інших країн, які віддалилися від своєї культури, але не змогли швидко пристосуватися до нового культурного середовища.

У сучасній соціології маргінальність розуміють як: 1) стан у процесі переміщення групи або індивіда (зміна статусів); 2) характеристику соціальних груп, що перебувають в особливому

(проміжному, ізольованому) становищі в соціальній структурі.

Маргіналізація - неминучий елемент соціальної мобільності протягом усього розвитку суспільства. Цей процес має місце в період його стабільного існування. Але він посилюється й набуває більших масштабів у період радикального зламу суспільних відносин, коли виникає нова соціальна система, змінюється ціннісний ряд, формуються нові зразки й норми поведінки.

Кардинальні зміни, що відбуваються в соціальній структурі українського суспільства через кризу й економічні реформи, стали причиною появи нових маргінальних груп. На відміну від традиційних, так званих люмпен-пролетарів, нові маргінали стали жертвами структурної перебудови виробництва й кризи зайнятості.

Критеріями маргінальності в цьому випадку можуть бути: глибокі зміни в соціальному стані соціально-професійних груп, що відбуваються часто вимушено, під впливом зовнішніх факторів: повної або часткової роботи, зміни професії, посади, умов і оплати праці через ліквідацію підприємства, скорочення виробництва, загального падіння рівня життя та ін.

Джерелом поповнення рядів нових маргіналів, яким властиві висока освіченість, розвинені потреби, великі соціальні очікування й політична активність, є спадне соціальне переміщення груп, ще не відірваних від суспільства, соціальні позиції, що поступово ведуть до втрат колишнього статусу, престижу й умов життя. Серед них соціальні групи, що втратили колишній соціальний статус і не зуміли придбати адекватний новий: постспеціалісти, представники малого бізнесу та самозайняте населення («нові агенти»), мігранти та інші.

У маргінальності є конструктивні й деструктивні наслідки, наприклад, підвищення творчої активності або суїцид. Усе залежить від того, якими будуть соціальний і психологічний напрямки виходу із ситуації: висхідна або спадна соціальна мобільність, пригніченість або

творчий підйом і активність.

Контрольні запитання до теми № 7

1. Основні методологічні підходи до дослідження суспільства в соціології.
2. Поняття „суспільство” та його ознаки.
3. Соціальна структура суспільства.
4. Соціальний статус та його різновиди.
5. Соціальна роль, рольове очікування, рольовий конфлікт.
6. Історичні типи стратифікації.
7. Соціальна стратифікація та її вимірювачі.
8. Соціальна мобільність та її різновиди.
9. Маргінальність і маргінали в сучасній Україні.

Тема 8. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

1. *Поняття соціального інституту.*
2. *Типологія соціальних інститутів.*
3. *Коротка характеристика основних соціальних інститутів суспільства.*
4. *Функції та дисфункції соціальних інститутів.*

8.1. Поняття соціального інституту

Суспільство не може існувати без соціальних зв'язків і взаємодій. Специфічними утвореннями, що забезпечують порівняну стабільність соціальних зв'язків і відношень у суспільстві в цілому, є соціальні інститути. Англійський учений-соціолог Г. Спенсер був одним із перших, хто запропонував науці термін «соціальний інститут». Усякий соціальний інститут, за Спенсером, є стійкою структурою соціальних дій і взаємодій. Особливу роль відіграють взаємодії, що забезпечують задоволення найважливіших потреб суспільства та індивіда. Ці взаємодії мають стійкий характер, що самопоновлюється. Соціальні

інститути в системі соціальних зв'язків - це ті поєднання, на яких тримається суспільство. Тому соціологія приділяє винятково велику увагу вивченню соціальних інститутів суспільства.

Термін «інститут» прийшов у європейські мови з латинської: “institutum” – “установлення”, “установа”, “упорядкування”. Згодом він набув двох значень - вузького технічного (назва спеціалізованих наукових і навчальних закладів) і широкого соціального (сукупність норм, що регулюють певне середовище суспільних відносин).

У соціології співіснує велика кількість визначень соціального інституту.

У західній соціології під соціальним інститутом найчастіше розуміють стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють різні сфери людської діяльності й організують їх у систему ролей і статусів, які утворюють соціальну систему.

Наведемо приклади визначень соціального інституту західними соціологами. Р. Міллс під інститутом розумів суспільну форму деякої сукупності соціальних ролей, що утворює інституціональний порядок. Американський соціолог П. Бергер інститутом називає відособлений комплекс соціальних дій. Німецький соціолог А. Гелен розглядає інститут як регулювальну установу, що спрямовує в певне русло дії людей подібно тому, як інстинкти керують поведінкою тварин. Дж. Бернард і Л. Томпсон розуміють інститут як сукупність норм і зразків поведінки. М. Веблен, американський соціолог й економіст, визначає соціальний інститут як сукупність суспільних звичаїв, втілення певних звичок поведінки, напрямку думок і способу життя, що передаються з покоління в покоління, змінюються залежно від обставин і слугують знаряддям пристосування до них.

У вітчизняній літературі поняття «соціальний інститут» також посідає центральне місце. С.С. Фролов визначає соціальний інститут

як організовану систему зв'язків і соціальних норм, що поєднує вагомі суспільні цінності й процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. А.І. Кравченко під соціальним інститутом розуміє пристосувальний устрій суспільства, який створено задовольнити його найважливіші потреби і регульовано соціальними нормами.

На думку М.С.Комарова, соціальні інститути становлять собою ціннісно-нормативні комплекси, за допомогою яких спрямовуються й контролюються дії людей у життєво-важливих сферах: економіці, політиці, культурі, родині та ін.

Незважаючи на безліч підходів до визначення поняття «соціальний інститут», стрижень всіх визначень залишається незмінним і сутність його полягає у тому, що соціальні інститути - це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей, які за допомогою соціальних норм покликані забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів груп і суспільства в цілому.

Соціальні інститути визначають життєздатність будь-якого суспільства. Чим більш стабільно й упорядковано функціонують всі соціальні інститути, тим міцнішим є суспільство, динамічніший його розвиток.

Соціальні інститути допомагають вирішувати життєво важливі проблеми великій кількості людей, що звертаються до них. Наприклад, мільйони людей, закохавшись, використовують інститут шлюбу й родини, а занедужавши, - інститути охорони здоров'я тощо. Турбуючись про встановлення законного порядку в суспільстві, вони створюють державу, уряд, суди, поліцію, адвокатуру та ін.

Кожний соціальний інститут виникає й діє, якщо він задовольняє ту або іншу соціальну потребу. Якщо така потреба стає незначною або зовсім зникає, то існування інституту стає безглуздим, гальмує

громадське життя. Такий інститут через інерцію соціальних зв'язків якийсь час ще може функціонувати як данина традиції, але в більшості випадків його життя досить швидко припиняється (наприклад, інститут дворянських дуелей честі).

Люди в суспільстві намагаються задовольнити свої потреби спільно і шукають для цього різні способи. На практиці вони знаходять деякі прийнятні зразки, шаблони поведінки, поступово перетворювані на стандартизовані звичаї та звички. Через деякий час ці зразки поведінки підтримують більшість людей, і вони узаконюються. На цій підставі розробляють систему санкцій і контролю, яка завдяки своєму нормативному порядку стимулює людей підкорятися й дисциплінуватися. Так, на початку історії в людському стаді панували безладні статеві стосунки. Вони загрожували людству генетичним виродженням. Поступово їх стали обмежувати заборонами (наприклад, заборона кровозмішування). Пізніше з'явилися й інші норми. Так у людей зародився, можливо, найбільш ранній соціальний інститут – інститут родини й шлюбу.

Час від часу соціальні інститути змінюються й розвиваються. Власне процес упорядкування й формалізації соціальних зв'язків і відносин, або процес формування соціального інституту, називають процесом інституціоналізації.

На думку С.С. Фролова, він містить кілька послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої потребує спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява й практичне застосування соціальних норм і правил;
- 4) установлення системи санкцій для підтримки норм і правил;
- 5) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів соціального інституту.

Таким чином, слово «інституціоналізація» означає закріплення

практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону або прийнятого порядку. Інакше кажучи, інституціоналізація - це заміна спонтанної та експериментальної поведінки на передбачувану, очікувану, модельовану, контрольовану.

Без інституціоналізації сучасне суспільство існувати не може. Інститути є опорою громадського порядку, тією підставою, на якій тримається соціальна злагода. Завдяки інституціоналізації безладні суперечки й бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні заходи, стихійні рухи протесту, у політичні партії тощо.

Однак у суспільстві іноді виникає і зворотний процес, що характеризує падіння авторитету цього соціального інституту, зниження довіри до нього. Такий процес називають інституціональною кризою.

Криза висвітлює якісь недоліки в механізмі функціонування інституту та допомагає позбутися їх. Причиною кризи є нездатність певного інституту ефективно виконувати свої головні функції (наприклад, освіти - навчати дітей, медицини - лікувати людей і под.)

Наслідком такої кризи є перерозподіл функцій від одного інституту до інших. Наприклад, коли в країні почалася криза середньої школи, що не належним чином готувала випускників до вступу у ВНЗ, це викликало появу репетиторів - інституту посередників. Однак без криз немає розвитку соціальних інститутів, тому подолання криз веде до розвитку інститутів і суспільства в цілому.

Оскільки в науковому обігу функціонують різні визначення соціального інституту, по-різному розуміють і його внутрішню побудову. Більшість соціологів виділяють такі елементи соціального інституту, як мета й завдання інституту, зразки або правила поведінки, символічні риси, утилітарні риси, усні й письмові традиції.

На думку С.С. Фролова, більш правильно говорити не про елементи, що входять до структури інституту, а про загальні для різних

соціальних інститутів риси і властивості, які він називає інституціональними ознаками. До переліку елементів соціального інституту, запропонованого вище, він додає ще одну ознаку - ідеологію, виявлювану в будь-якому соціальному інституті, наприклад, романтична любов у родині, демократизм у державі, свобода торгівлі в економіці, академічні свободи в освіті, православ'я або католицизм у релігії.

До наведених інституціональних ознак можна додати ще й ті, які описують не те, що приховано усередині інституту, а те, що перебуває ззовні і що безпосередньо бачить людина. Це, по-перше, об'єктивність (ми сприймаємо інститути родини, держави, виробництва, освіти й релігії як наявні незалежно від нашої волі й свідомості); по-друге, примусовість (інститути нав'язують нам поведінку, яку ми не завжди бажали б для себе); по-третє, моральний авторитет і легітимність соціального інституту (ми, наприклад, визнаємо за державою право карати злочинців).

Таким чином, соціальний інститут є соціальним механізмом, що існує історично тривалий час і задовольняє фундаментальні потреби суспільства.

8.2. Типологія соціальних інститутів

Усі соціальні інститути, що існують у суспільстві, можна поділити на основні (фундаментальні, головні) і неосновні (конкретні, неголовні), а також формальні й неформальні.

Більшість сучасних соціологів також виділяють у суспільстві п'ять основних соціальних інститутів, покликаних задовольняти найважливіші життєві потреби колективу або суспільства в цілому: потребу безпеки й соціального порядку (політичні інститути, держава); потребу добувати засоби існування (економічні інститути, виробництво); потребу відтворювати рід (інститути родини й шлюбу);

потребу передавати знання, соціалізувати наступне покоління, готувати кадри (інститути освіти в широкому сенсі, тобто наука й культура); потребу вирішувати духовні проблеми, сенс життя (інститут релігії).

Ці інститути розрізняються за часом свого виникнення й тривалістю існування. Так, наприклад, виробництво нараховує приблизно два мільйони років, якщо за вихідний пункт брати перше знаряддя праці, створене людиною. Нижня межа появи родини - 500 тисяч років. З тих пір вона постійно еволюціонувала, набуваючи різних форм і видів. Державі приблизно стільки ж років, скільки й освіті, а саме 5 - 6 тисяч років. Релігія у своїх первісних формах (фетишизм і тотемізм) з'явилася приблизно 30 - 40 тисяч років тому, хоч є й ті, хто вважають її вік трохи меншим (25 тисяч років).

Неосновні соціальні інститути як більш дрібні утворення є складовою частиною основних. Неосновні інститути виконують спеціалізовані завдання. Так, наприклад, конвертація валюти, захист приватної власності, маркетинг тощо – це завдання неосновних інститутів у межах основного економічного інституту. Серед неголовних політичних інститутів існують інститути судочинства, президенства, інститути збереження влади або відсторонення від неї тощо. Усередині соціального інституту родини й шлюбу можна виявити інститути материнства й батьківства, систему споріднення, успадкування соціального статусу батьків та ін. В основному інституті релігії є інститут хрещення й сповіді в православ'ї, celibat (безшлюбність) у католицтві, чернецтво, інквізиція тощо. Інститути наставництва, репетиторства та інші є складовими частинами інститутів освіти, науки й культури.

Підставою розподілу інститутів на формальні й неформальні є соціальні зв'язки та відносини, оформлені й неформлені законом.

Формальні інститути - це стійкі соціальні зв'язки між людьми,

соціальними групами, які функціонують на підставі формальних спеціально створених законів і норм. До них можна зарахувати економічні, політичні та інші інститути, в яких існують і виконуються вищезазначені умови.

Неформальними соціальними інститутами є соціальні зв'язки й відносини, не оформлені законом. Вони емоційно-психологічно побудовані на особистих зв'язках, симпатіях, прихильностях, на поняттях про честь, борг та ін. Таким, наприклад, є інститут дружби, а в минулому - інститут дуелі.

Соціальні інститути не існують ізольовано один від одного. Вони постійно взаємодіють, через що виникає складна система суспільства. Економіка взаємодіє з політикою, інститутом родини. Інститут релігії може впливати на родину, освіту, політичні інститути тощо.

Соціальні інститути постійно розвиваються, змінюють свої форми. Це динаміка, що містить життєвий цикл інституту від моменту його зародження до зникнення, функціонування зрілого інституту й еволюцію інституту – зміна форми, змісту в історичному часі, відмирання старих і виникнення нових функцій.

8.3. Коротка характеристика основних соціальних інститутів суспільства

Соціальні інститути підтримують і розвивають культуру суспільства. Слід розглянути поняття „культура”, його зіставлення з поняттям „суспільство”. Культура – це своєрідний міст у минуле й проводир у майбутнє. Це надзвичайно складний, суперечливий, багатоплановий і поліфункціональний феномен.

Поняття культури подає якісну характеристику суспільства, виражає ступінь його прогресу (або ступінь занепаду), рівень і ступінь досягнутого в опануванні сил природи і своїх власних соціальних

зв'язків і відносин.

У широкому значенні культура охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених протягом усієї історії людства.

У вузькому значенні - це соціальна система організованих за допомогою норм і цінностей, функціонально корисних, закріплених у суспільній практиці і свідомості суспільства, форм діяльності.

Людина не набуває культури біологічним шляхом (тобто вона не закладена в нас генетично) - культури навчаються. Кожне покоління відтворює її і передає наступному поколінню. Цей процес є підґрунтям соціалізації. Не зумовлена моделями культури поведінка людини стала б практично не керованою, вона зводилася б до позбавлених змісту вчинків і нестримних емоцій, у людини не міг би формуватися досвід. Хоча культури відрізняються одна від одної, усі вони мають спільні компоненти: символи, мова, цінності й переконання, норми й матеріальна культура.

Культура містить у собі як предметні результати діяльності людей (машини, технічні споруди, результати пізнання, твори мистецтва, норми права й моралі тощо), так і суб'єктивні людські сили і здібності, реалізовані в діяльності (знання, уміння, виробничі і професійні навички, рівень інтелектуального, естетичного, морального розвитку, світогляд, способи і форми взаємного спілкування людей у межах колективу й суспільства).

Прийнято поділяти культуру на матеріальну й духовну, відповідно до двох основних видів виробництва - матеріального і духовного, а також високу (елітарну) і народну (фольклорну).

З появою й широким розповсюдженням засобів масової інформації і розвитком капіталістичної економіки, виникає ще одна форма – масова культура, яка апелює до всіх і розрахована на масове споживання.

Поруч з тим, що кожне суспільство створює протягом своєї історії власну суперкультуру, передавану з покоління в покоління, кожна соціальна група виробляє свою культуру, кожний вид діяльності також пов'язаний з формуванням відповідного виду культури тощо. Тому, поруч з загальнолюдською культурою й домінантною суперкультурою, виділяють субкультури - моделі переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для тієї або іншої спільності. Існують професійні, національні, конфесійні та інші субкультури. Субкультури, які суспільство сприймає в суспільстві як дивні, демонстративні, конфронтаційні стосовно домінантної культури і субкультур, визначають як контркультури.

Усе частіше оперують таким поняттям, як культурний конфлікт. Можна виділити щонайменше три види конфліктів, пов'язаних з розвитком культури: аномія, культурне спізнення, чужий вплив.

Аномія означає порушення єдності культури у зв'язку з відсутністю чітко сформульованих соціальних норм у певний період розвитку суспільства. Культурне спізнення можна спостерігати в умовах, коли зміни в матеріальному житті суспільства випереджають трансформацію нематеріальної духовної культури. Чужий вплив пов'язаний з пануванням чужої культури.

Структура культури та її соціодинаміка нерозривно пов'язані з функціями, які ця культура виконує. Складний і багатоплановий характер культури як соціального явища призводить до того, що культура виконує в суспільстві багато різних, але одночасно і взаємозалежних функцій - адаптаційну, пізнавальну, нормативну, трансляційну, інформаційну, інтегративну, людинотворчу тощо.

У сучасному суспільстві функціонує безліч соціальних спільностей. Але в суспільстві будь-якого типу наявний такий соціальний інститут, з яким так чи інакше пов'язане життя майже кожної людини, - родина.

Наведемо найбільш розповсюджене визначення поняття “родина”. Родина - це соціальна система відтворення людини, яка ґрунтується на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні та об'єднує людей спільним побутом, взаємною моральною відповідальністю й взаємодопомогою. Одна з найважливіших особливостей цієї системи полягає в тому, що родина одночасно має характерні риси соціального інституту й малої соціальної групи.

Як соціальний інститут родина морально й юридично узаконена, користується суспільним і державним підтриманням. Сукупність соціальних норм, санкцій і зразків поведінки регламентують взаємини подружжя, батьків і дітей, інших родичів (наприклад, прабатьків та онуків, братів і сестер та ін.). Аналізуючи родину як соціальний інститут, звичайно розглядають не конкретні родини, а зразки сімейної поведінки, специфічні для певного типу культури або соціальних груп, характерні ролі й розподіл влади в родині.

Значення родини як первинної соціальної групи зумовлене не тільки її особливою роллю в соціалізації індивідів, але й її непересічною, фундаментальною роллю в акумуляції, збереженні й переданні від покоління до покоління засад соціальної структури суспільства.

Родина виконує роль посередника між індивідом і суспільством. Родина допомагає індивідові посісти своє місце в суспільстві, реалізувати себе як члена суспільства, з одного боку, і з іншого - забезпечує йому захист, охороняє сферу його особистого життя, допомагає зберегти свою індивідуальність.

Соціологія приділяє основну увагу з'ясуванню структури й функцій родини. Структура родини - це не тільки її кількісний склад і кількість поколінь, що проживають спільно, але й система позицій, соціальних ролей, стосунків її членів. За структурними особливостями розрізняють родини нуклеарні й розширені.

Нуклеарна родина - це сімейна структура, яка складається з дорослих батьків і дітей, що перебувають на їхньому утриманні. Розширена родина - така сімейна структура, яка, крім нуклеарної родини (чоловіка й жінки та їхніх дітей), містить інших родичів, наприклад, діда й бабу, онуків, дядька, тітку, двоюрідних братів і сестер.

Якщо враховувати кількість дітей, то можна виділити чотири типи родини: бездітну, однодітну, малодітну й багатодітну.

За кількістю батьків виділяють повні (двоє батьків) і неповні (один із батьків) родини.

За типом владних структур родину поділяють на три групи: патріархальні (патернальні) з домінуванням у таких родинах чоловіка, матріархальні (матернальні) з домінуванням жінки та егалітарні (еквалітарні) - родини, у яких вплив і владу розподілено порівну між чоловіком і дружиною.

За часом свого існування виділяють родини молодят, молоді родини, родини середнього подружнього віку й літні подружні пари.

Можна розглядати й інші критерії класифікації родини, наприклад, місце проживання (з батьками чоловіка або дружини й окремо від батьків), тип поселення (міська й сільська), якість стосунків (благополучні, неблагополучні) тощо.

Структура родини далеко не завжди збігається зі структурою шлюбу, що зумовлене відмінностями цих двох тісно пов'язаних один з одним, але все-таки різних соціальних явищ.

Шлюб - це соціальний інститут, що породжує права і обов'язки чоловіка й жінки, що узяли шлюб, у відношенні друг до друга і дітей. У реальній дійсності шлюб функціонує як соціально визнаний союз статі між двома або більшою кількістю індивідів. За своїми структурними параметрами виділяються такі форми шлюбу:

- моногамія - найпоширеніша в сучасних суспільствах форма

шлюбу між одним чоловіком й однією жінкою;

- полігамія - шлюб між одним і кількома індивідами, що виступає у двох основних різновидах: полігінія - шлюб між одним чоловіком і кількома жінками; поліандрія - шлюб між однією жінкою й кількома чоловіками;

- груповий шлюб - шлюб між кількома чоловіками й кількома жінками.

Залежно від критеріїв вибору партнера шлюб може вважатися ендогамією, коли партнера обирають тільки з тієї групи, членом якої є він сам (наприклад, усередині племені), і екзогамією, що припускає вибір партнера з чужої групи. Це призводить до утворення гомогенних (однорідних) і гетерогенних (різномірних) родин.

Якщо підґрунтям шлюбу є любов, його називають шлюбом з любові, якщо інший тип соціальних взаємодій - шлюбом з розрахунку, шлюбом за договором, покупним шлюбом, гостьовим шлюбом тощо.

Основні функції родини такі: репродуктивна, виховна, сексуальна, економічна, господарсько-побутова, соціалізації і соціального контролю, духовного спілкування, соціально-статусна, рекреативна тощо.

У сучасному суспільстві серед основних труднощів і невирішених проблем, що ускладнюють розвиток і функціонування родини, можна назвати такі: матеріальна незабезпеченість багатьох, особливо молодих, родин, негативна динаміка шлюбів і розлучень, зниження народжуваності, ослаблення сімейних зв'язків, висока конфліктність у сучасних родинах тощо. Соціологія родини та шлюбу надає багато уваги вивченню цих та інших проблем в цій сфері й показує шляхи їхнього розв'язання.

Економічна сфера становить собою найважливішу й цілісну підсистему суспільства, що містить всі типи виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для

життєдіяльності людей. Економіка як соціальний інститут має велике значення на сучасному етапі розвитку України.

До числа соціальних інститутів в економіці належать: інститут власності, система торгівлі й розподілу, фінансова система, система страхування тощо. Основні функції економіки як соціального інституту: функція виробництва й розподілу матеріальних благ, комунікативна, інтегративна, регулятивна тощо.

У сучасному суспільстві існують серйозні проблеми, пов'язані з розвитком цього соціального інституту: явища безробіття й неповної зайнятості, тіньова економіка, глобалізація економіки тощо. Тому прогнози розвитку економіки в ХХІ ст. – це одне з найважливіших завдань економічної соціології на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Політичне життя суспільства багате за змістом й досить вагоме для функціонування й розвитку суспільства.

Політика як соціальний інститут розкривається в таких поняттях, як держава, політична влада, політичні відносини, політичні інтереси, політичні дії й взаємодії, політичні процеси, політична система суспільства, політична свідомість, політична культура та ін. Ці структурні елементи дуже тісно пов'язані між собою. Характеристику цих категорій та головні проблеми, які існують у сфері політики детально подано у 1, 2, 3 та 9 темах цього посібника. Основні функції політики як соціального інституту: функція стабілізатора громадського порядку, контролю за поведінкою членів суспільства, функція політичної комунікації, політичної соціалізації. регулювальна функція тощо.

Одним з основних соціальних інститутів суспільства є освіта. Оскільки поняття „освіта” є багатозначним, визначити освіту в межах соціології можна таким чином: освіта – це соціальний інститут, що надає громадським стосункам щодо передання й накопичення знань,

соціального досвіду, формуванню в особистості стійкості й визначеності.

Тому роль і значення цього соціального інституту в сучасному суспільстві також є великим. Освіту можна розглядати як процес і результат опанування знань, набуття умінь і навичок, тобто як багаторівневу систему.

Основні структурні компоненти в системі освіти - це навчання й виховання. Також у структурі освіти звичайно виділяють загальну, професійну, вищу освіту, технічну й гуманітарну, самоосвіту. Ці структурні елементи взаємодіють між собою, а освіта тісно взаємодіє із соціальною структурою суспільства та іншими соціальними інститутами.

Оновні функції освіти: передання накопичених знань наступному поколінню, підготування кадрів для галузей народного господарства, спадкоємність соціального досвіду, засвоєння цінностей панівної культури, соціалізація особистості, селекція, освіта як певний людський капітал тощо.

Основні проблеми, з якими працює освіта на сучасному етапі розвитку українського суспільства: реформа вищої і середньої освіти в межах єднання країни до Болонської системи, досяжність для молоді всіх видів освіти, нестача державного фінансування, нових сучасних підручників, навчального обладнання, неузгодженість між реальною моделлю освіти і суспільною потребою в кількості спеціалістів-випускників і пропонованих спеціальностей, якості підготовки. Тому соціологія освіти повинна допомогти в дослідженні названих проблем і показати можливі шляхи їхнього розв'язання.

Наука є також центральним соціальним інститутом у всіх сучасних суспільствах. Інституціоналізація науки - порівняно недавній феномен. Наука – це одночасно і складна, функціональна система знань, що створює картину світу, і форма діяльності, спрямована на

вироблення і теоретичну систематизацію нових об'єктивних знань про дійсність.

Основні принципи та норми, що утворюють моральний імператив науки, сформулював Р. Мертон у 1942 р.: принцип універсалізму, принцип комуналізму, принцип незацікавленості, принцип організованого скептицизму.

До числа основних структурних елементів науки можна зарахувати: дослідницькі установи, що працюють у системі академічної й частково вузівської науки і займаються переважно фундаментальними дослідженнями, наукові співтовариства, що виконують фундаментально-прикладні дослідження, наукові організації, які здійснюють, головним чином, прикладні дослідження, групи й об'єднання дослідників і розроблювальників нової техніки та технологій, що працюють безпосередньо у сфері матеріального виробництва.

Найважливішими соціальними функціями науки є такі: функція генерування нового достовірного знання, культурно-світоглядна, пізнавальна, практична тощо.

У сучасному суспільстві соціальний інститут науки переживає непростий період, наявний цілий комплекс проблем, пов'язаних з відновленням наукового потенціалу, що піддався руйнівній деформації. Тому соціологія як наука повинна допомогти у вивченні таких найважливіших проблем для сучасної України як забезпеченість науковими кадрами, фінансова, матеріально-технічна і науково-інформаційна забезпеченість науки, економічна ефективність наукових досліджень та організації й керування наукою.

Релігія як соціальний інститут посідає значне місце в житті віруючих і суспільства в цілому.

Поняття «релігія» є складним соціальним феноменом. Ця складність полягає в тому, що релігію можна розглядати і як одну з

істотних сторін культури, і як форму суспільної свідомості, і як соціальний інститут, і як особливу форму ритуалу богошанування.

Релігія – це система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, визначуваних вірою в існування надприродного, священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, звичаях, приписах, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Виникнення й розвиток релігії органічно пов'язані з громадським життям і відбуваються під впливом змін у житті суспільства, його економіці, соціальній структурі, культурі, політиці та інших сферах. Релігія не тільки відчуває на собі вплив соціальних змін у житті суспільства, але й сама здатна їх детермінувати.

У структурі релігії можна виділити такі основні компоненти: групу віруючих, які визнають священне як об'єктивно існуючу реальність, релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації. Велике значення в суспільстві мають взаємини особистості й релігії, особистості й релігійних об'єднань, церкви й держави.

Релігія в процесі свого становлення й розвитку виконує чимало функцій, але серед її функцій найбільше значення в сучасному суспільстві мають такі: світоглядна, регулятивна, інтегративна, комунікативна, компенсаторна, сегрегуюча, психотерапевтична.

У сучасному суспільстві релігійні організації починають відігравати все більшу роль, відроджується національна самосвідомість, яка нерідко переплітається з релігійною ідентифікацією багатьох громадян. Тому можна виділити такі завдання, що стоять перед соціологією релігії на даному етапі розвитку України: з'ясувати, яким чином і через які причини зростає чи знижується релігійність населення в суспільстві, які функції релігії, як вони змінюються, яке місце посідає релігія в соціальній структурі суспільства і як вона впливає на соціальні зміни, які зміни переживає власне інститут релігії.

8.4. Функції та дисфункції соціальних інститутів

Функція (від лат. function – виконання, здійснення) означає призначення і роль, яку виконує певний соціальний інститут.

Функцією соціального інституту називатимемо ту користь, яку він приносить суспільству. Усі функції, виконувані соціальними інститутами, можна розділити на універсальні й специфічні, явні й латентні.

До універсальних, тобто загальних для всіх соціальних інститутів, можна віднести функцію задоволення найважливіших життєвих потреб суспільства, функцію закріплення й відтворення суспільних відносин, функцію соціалізації, а також регулятивну, інтегративну, комунікативну функції.

Будь-який соціальний інститут задовольняє ті або інші потреби суспільства. Суспільство не може існувати, якщо не буде постійно поповнюватися новими поколіннями людей, добувати їжу, жити в мирі та злагоді, добувати нові знання й передавати їх наступним поколінням, займатися вирішенням духовних питань.

Функція соціалізації – опанування культурних норм та освоєння соціальних ролей, здійснюється також всіма соціальними інститутами і є однією з найважливіших. Інтегративна функція соціальних інститутів забезпечує взаємозв'язок, узгодженість і скоординованість у діях між елементами соціальної системи, що забезпечує її внутрішню єдність, цілісність і гармонічне функціонування. Регулятивна функція соціальних інститутів полягає в тому, що за допомогою соціальних норм і приписів регулюються поведінка людей, їхнє відношення до суспільства та один до одного. Комунікативна функція виявляється в тому, що вона встановлює й зміцнює спілкування та взаємодії між людьми в межах як окремого соціального інституту, так і суспільства в цілому.

Поряд з універсальними існують ще й специфічні функції, які властиві одним і невластиві іншим інститутам, наприклад, відтворення людей, народження нових поколінь (інститут родини), добування засобів існування (виробництво), наведення порядку в суспільстві (держава) та ін.

Функції, які виконують інститути, згодом змінюються, одні з них зникають, інші переходять до інших інститутів.

Якщо інститут крім користі приносить суспільству шкоду, то таку дію називають дисфункцією, наприклад, завдання інституту освіти - готувати всебічно розвинених фахівців. Але якщо він не справляється з цим завданням, функція перетворюється в дисфункцію.

Підставою взаємодії соціального інституту із соціальним середовищем є реалізація головної функції соціального інституту - задоволення основних суспільних потреб. Процеси, що відбуваються у суспільстві, постійно змінюють потреби індивідів, груп, верств суспільства, отже, змінюється і характер відносин соціальних інститутів із соціальним середовищем.

Унаслідок цього може виникнути ситуація, коли змінені соціальні потреби будуть адекватно відбиті в структурі та функціях відповідних соціальних інститутів (що часто пов'язане з радикальними соціальними змінами). У результаті такої невідповідності в діяльності соціального інституту й виникають явища дисфункцій, які можуть виражатися як зовні (брак підготовлених кадрів, матеріальних коштів тощо), так і внутрішньо за змістом (падіння соціального престижу і авторитету конкретного соціального інституту, суперечлива інтерпретація мети і функцій інституту та ін.).

Діяльність соціального інституту вважають функціональною, якщо вона сприяє збереженню стабільності суспільства. Її слід розцінювати як дисфункціональну, якщо вона працює не на збереження, а на його руйнування.

Функції та дисфункції бувають явні, якщо вони офіційно заявлені, оформлені та задекларовані в кодексах і законах, закріплені в системі статусів і ролей. Латентні функції є неявними.

Концепцію явних і латентних функцій розробив у середині ХХ ст. американський соціолог Р. Мертон. “Явними називаються такі функції (або дисфункції), наслідки діяльності яких мають навмисний характер й усвідомлюються людьми. Латентними прийнято називати функції (дисфункції), послідовна діяльність яких не усвідомлюється учасниками і має ненавмисний характер”, – таке сучасне визначення дає А.І. Кравченко.

Як приклад явних можна навести функції інститутів вищої освіти у фаховій підготовці молоді, опанування наявних у суспільстві цінностей. Неявним у даному аспекті може виступати закріплення соціальної нерівності, що має місце при одержанні вищої освіти.

Латентні функції детально досліджував Т. Веблен, який стверджував, що тільки за допомогою вивчення латентних функцій інститутів можна визначити дійсну картину соціального життя. Тому саме дослідження латентних функцій має цікавити соціологів у першу чергу. Але ж нерідко виникають ситуації, коли інститут продовжує успішно існувати, навіть якщо він не виконує своїх функцій. У такому разі завжди існують приховані функції, за допомогою яких інститут і задовольняє потреби окремих соціальних груп.

Функції та дисфункції соціальних інститутів відносні, а не абсолютні. Функція може бути виявленою для одних членів суспільства і латентною для інших. Те ж стосується й дисфункцій. Наприклад, одним важливо придбати у вузі фундаментальні знання, а іншим - зав'язати знайомства. Таким чином, можна спостерігати перетинання функцій і дисфункцій. Ефективність соціального інституту прямо залежить від чіткого виконання ними функцій і досягнення основної мети свого існування - задоволення конкретної соціальної потреби.

Контрольні запитання до теми № 8

1. Соціальний інститут та його ознаки.
2. Типологія соціальних інститутів.
3. Культура та її функції.
4. Структура культури та різноманітність культурних форм.
5. Культурний конфлікт та його функції.
6. Соціальні інститути економіки й політики, їх значення в сучасному суспільстві.
7. Сім'я як соціальний інститут, її структура та функції.
8. Освіта і наука як найважливіші інститути суспільства.
9. Соціальний інститут релігії та його функції.
10. Функції та дисфункції основних соціальних інститутів суспільства.

Тема 9. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ

1. *Соціалізація та її значення для людини та суспільства.*
2. *Політична соціалізація як процес формування політичної культури.*

9.1. Соціалізація та її значення для людини та суспільства

Соціалізація — це складний процес, трактуючи який дослідники використовують соціально-класові, соціально-психологічні, психоаналітичні підходи. Сучасне розуміння соціалізації ґрунтується на висновках багатьох мислителів, які намагалися пояснити, як формується людина.

Поняття "соціалізація" визначають як "...соціальний досвід, що охоплює все життя, завдяки якому індивіди розвивають свій людський потенціал і засвоюють культуру", або як «...інтерналізацію

соціальних норм, які стають обов'язковими швидше тому, що встановлюються самим індивідом для себе, ніж нав'язуються йому засобами зовнішньої регуляції».

Сутність соціалізації найчастіше трактують як процес взаємодії людини й соціального середовища. У результаті цієї взаємодії людина засвоює знання, норми й цінності суспільства, до якого належить. Соціальні цінності перетворюються в особисті орієнтири й настанови. У процесі соціалізації формується свідомість, певний рівень культури, тобто відбувається інтеграція індивіда в суспільство (групу, соціальний інститут, соціальну організацію). Соціалізація триває протягом усього життя людини.

Соціалізація - це процес, властивий всім історичним епохам. Будь-яка соціальна система навчає людей нормам поведінки, щоб зберігати стабільність. Вплив соціокультурного середовища (системи) на людину відрізняється залежно від історичної епохи, політичного режиму, національних, релігійних традицій, геополітичного положення держави та ін. Людська індивідуальність яскраво виявляється в тому, що в схожому соціальному середовищі формуються особистості, які відрізняються за своєю свідомістю, культурою, поведінкою. У процесі соціалізації формується індивід як суб'єкт соціального життя з усвідомленими потребами, інтересами, позиціями.

Таким чином, соціалізація - це спосіб, завдяки якому індивіди розвивають у собі людяність і знаходять свою ідентичність.

Об'єктом соціалізації є не тільки окремих індивід, але й соціальна група, стан, клас, нація, суспільство в цілому. На них спрямовані діяльність і вплив агентів соціалізації. У процесі соціалізації формують суспільну думку. Люди, що формують соціальну групу, змушені «навчитися» нормам, які забезпечують їх виживання, згуртованість, життєздатність. У таких соціальних групах, як родина, трудовий колектив, національні меншини та ін., люди набувають соціального

досвіду, усвідомлюють закони групи, виробляють ставлення до тих, хто перебуває за межами групи. У результаті можуть розвинути ксенофобія, расизм або, навпаки, відкритість, терпимість, сприйнятливність.

Мета соціалізації – створення в суспільстві або певній групі хоча б мінімального консенсусу щодо основних цінностей і позицій, вона може бути подана і як сума певної кількості настанов агентів соціалізації, визначених їхніми інтересами.

Таким чином, сутність соціалізації – це постійна боротьба за те, щоб максимальна кількість людей опанувала як власні цінності ті, які властиві лише деяким з членів суспільства.

Соціалізація здійснюється у дві фази: адаптації й інтерналізації. У фазі адаптації особистість пристосовується до соціокультурних і політичних умов. Людина засвоює моральні цінності й норми її найближчого оточення, традиції та звичаї родини, трудового колективу, неформальних груп та ін. Адаптація – це підстава ефективності особистості, її соціальної участі як просистемної, так і антисистемної. Якщо виявляється, що особистість не може досягти мети в заданих умовах за певних, встановлених суспільством «правил гри», адекватно реагувати на швидкі зміни в суспільстві, це може призвести її до протиправних дій. Завдяки адаптації людина може сформуватися як самостійна й відповідальна особистість.

Розрізняють соціально-психологічну, професійну, політичну та інші види адаптації. Найважливішим компонентом адаптації є узгодження самооцінок і претензій суб'єкта з його можливостями й реальним станом соціального середовища, тенденціями розвитку як самого суб'єкта, так і соціального середовища.

У другій фазі соціалізації – інтерналізації - соціальні цінності, норми, стандарти поведінки перетворюються в переконання індивіда. Результатом глибокої інтерналізації є внутрішня дисципліна - певний

стиль поведінки людини, який відповідає нормам права й моралі, що сформувалися в суспільстві, або вимогам певної організації. Дисципліна - необхідна умова існування будь-якого суспільства. Саме вона надає поведінці впорядкований характер, дозволяє функціонувати як суспільству в цілому, так і окремим інститутам. Дисципліна буває загальнообов'язковою, котрій підкорюються усі громадяни, і внутрішньою дисципліною організацій, що є обов'язковою тільки для членів цієї організації.

Соціалізація триває все життя, завдяки чому людина засвоює культурні норми й освоює безліч соціальних ролей. Зі зміною віку, соціального статусу й службового становища індивід змінює погляди на життя, звички, правила поведінки, соціальні ролі.

Розрізняють етапи соціалізації, які відповідають життєвим циклам людини. Одним з найпоширеніших підходів є поділ життя людини на чотири цикли: дитинство (від народження до статевого дозрівання); юність (від 12 - 14 до 18 - 20 років); зрілість (18 - 60 років); старість (60 років і більше).

Соціалізацію дитячого віку називають первинною. У період одержання формальної освіти здійснюється вторинна соціалізація. Соціалізація зрілості є етапом, в якому індивід перетворюється в самостійного економічного агента і створює власну родину. Соціалізація старості - це етап відходу від активної трудової діяльності й перетворення у своєрідного утриманця. У кожному із цих етапів індивід знаходить новий статусний набір й освоює нові ролі. Кожен етап життя соціально сконструйований так, що залежить від специфіки суспільства.

Агенти соціалізації – це конкретні люди (або групи людей) і соціальні інститути, які впливають на процес навчання індивіда, його формування, відповідальні за освоєння ним соціальних ролей. Агенти соціалізації бувають індивідуальні (батьки, друзі, учителі, тренери) і

колективні (школа, вуз, армія, міліція, фабрика, засоби масової інформації).

Первинними (неформальними) агентами соціалізації є батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, інші родичі, друзі родини, однолітки, учителі.

Вторинні (формальні) агенти соціалізації - це представники формальних груп та організацій.

Родина зумовлює соціальний стан дітей: расовий, етнічний, релігійний, класовий. Згодом всі ці елементи стануть частиною "Я" дитини. Класова належність батьків впливає на їхні методи виховання дітей і на те, чого вони очікують від них, визначає фінансове забезпечення виховання й навчання.

Система освіти має на меті поширення знань, норм, цінностей, створення орієнтирів і настанов для тих, хто навчається. Школа, вуз насичують людину інформацією про багату історію її країни, видатних діячів, боротьбу її народу за торжество таких цінностей, як свобода, рівність, братерство та ін., відіграючи значну роль у процесі соціалізації. Школа розширює соціальний світ дітей. Діти засвоюють, що суспільство надає індивіду расову, соціальну й гендерну належність. Школа є першим досвідом спілкування з бюрократією, правилами, розкладом. Крім того, шкільна соціалізація сприяє розподілу дітей відповідно до гендерних ролей.

Групи рівних (вікові, професійні, групи за інтересами) мають на меті збереження життєздатності, виживання, згуртованості даної групи, залучення нових учасників і саморозвиток. Ще до школи дитина знайома з групою рівних - соціальною групою, члени якої мають спільні інтереси, однаковий соціальний стан і вік. На відміну від родини та школи група рівних дозволяє дітям позбавитися з-під безпосереднього нагляду дорослих. У таких групах діти вчаться самостійно вибудовувати відносини, обговорювати проблеми, які у спілкуванні з

дорослими є своєрідним табу (одяг, музика, секс, наркотики). Такі групи надзвичайно впливові, особливо в підлітковому віці, коли діти починають вважати себе дорослими. На людей впливають групи рівних, до яких вони хочуть приєднатися. Це називають випереджальною соціалізацією.

Специфічним агентом соціалізації виступають засоби масової інформації (ЗМІ). Їх цілі залежать від того, наскільки і якими агентами соціалізації вони заангажовані. ЗМІ політичних партій, організацій, об'єднань використовують для соціально-політичної орієнтації мас. ЗМІ, які зберігають відносну незалежність, переслідують мету поширення інформації, знань, норм, ідей, політичних поглядів, які є цінними для певних соціальних кіл, груп (цінності ринкової економіки, соціальної захищеності тощо). ЗМІ, відкриті «для всіх», переслідують мету інформування суспільства у всьому різноманітті поглядів, позицій, цінностей, щоб завоювати солідне місце в інформаційному просторі й зберігати свій вплив, а отже, і матеріальну підтримку (передплатників, покупців, рекламодавців) серед значної частини суспільства.

Крім того, державою створюються тотальні інститути – в'язниці й психіатричні заклади, в яких люди ізольовані від суспільства і ними управляє персонал адміністрації. Їхні особливості полягають у тому, що персонал наглядає за всіма сферами повсякденного життя (харчуванням, сном і роботою людей); що перебування в них вкрай стандартизоване (однакове харчування, одяг і заняття для всіх); офіційні правила й режими диктують, коли, де і як слід займатися своїми повсякденними справами.

Тотальні інститути здійснюють ресоціалізацію, яка є радикальною зміною особистості шляхом ретельного контролю над навколишнім середовищем. Ресоціалізація відбувається у дві стадії. На першій стадії руйнується ідентичність ув'язненого методами приниження,

деградації, образ і профанації "Я". Ув'язненого змушують відмовитися від усякої власності (одягу, засобів гігієни), що створює неповторний зовнішній вигляд, видають однаковий одяг, що робить всіх однаковими. Для знищення "Я" ув'язнених піддають обшукам, медоглядам, стрижуть наголо, беруть відбитки пальців, присвоюють номер.

На другій стадії ресоціалізації намагаються утворити нове "Я" завдяки системі заохочень і покарань.

Тотальні інститути по-різному впливають на людей: одних "виправляють", інших мало змінюють, а третіх озлоблюють. Деякі ув'язнені, які пробули у таких закладах досить довго, так і залишаються не здатними до самостійного життя в суспільстві.

Проте розвиток суспільства відбувається не за допомогою сили придушення, а шляхом раціонального усвідомлення індивідами своїх вигод від загальних зусиль. Тому тільки в результаті поєднання різноманітних особистих інтересів можливе виникнення соціального й політичного порядку. Таке поєднання досягається лише в тому випадку, якщо більшість членів суспільства засвоять соціальні й політичні норми, визнають необхідність їх існування, а держава здійснюватиме контроль за їх дотриманням. Іншими словами, в процесі політичної соціалізації повинна сформуватися політична культура особистості.

9.2. Політична соціалізація як процес формування політичної культури

Політична соціалізація - це процес становлення й розвитку політичної свідомості та політичної поведінки людини. Ряд дослідників розглядає політичну соціалізацію як політичну підтримку, формування позитивних установок, добровільне ухвалення громадянами політичних цілей і цінностей політичної системи.

Процес політичної соціалізації людини становить собою низку

послідовних етапів. На ранньому етапі індивід отримує і освоює певну суму соціально-політичних знань. Потім, у результаті суспільно-політичної практики, ці знання проходять перевірку на життєздатність і трансформуються в переконання щодо істинності або помилковості соціально-політичних дій. На основі політичних переконань і аналізу власного досвіду складається політична орієнтація особи. Саме тому політичну соціалізацію ще називають процесом розвитку, в якому особа набуває політичних орієнтацій.

На процес політичної соціалізації особи перш за все впливають наступні чинники: етична й ідейно-політична дія суспільства в цілому, біопсихологічні особливості індивіда, соціальний досвід і соціальний статус особи.

Успіх будь-яких реформ і перетворень в суспільстві й державі багато в чому залежить від уміння людей організуватися, соціально й політично налагодити життя мільйонів. Іншими словами, повсякденне життя людського суспільства залежить від політичної культури цих людей. Від рівня політичної культури мільйонів людей, залучених до політичного життя, залежать долі країни, її економічний, соціальний і духовний прогрес.

Політична культура - частина загальної культури людства, яка формується й виявляється в процесі політичного життя. Це історично й соціально зумовлений продукт діяльності індивідів, груп і спільнот у політичній сфері суспільства.

Політична культура - показник, що відбиває якісну специфіку й рівень політичної інформованості, компетентності, переконаності, соціально-політичної активності, адаптованості особистості до наявних політичних відносин.

Політична культура містить елементи особистісного, класового, національного та загальнолюдського.

За структурою політична культура складається з політичних

знань, політичної ідеології і психології, політичного досвіду і традицій, політичних інститутів, норм і засобів політичної діяльності. Політична ідеологія, політичні знання й переконання є системоутворювальними. У політичній культурі особистості разом з політичними знаннями, ідеологічними позиціями й зразками політичної діяльності велике значення мають емоційно-психологічні компоненти: політичні переконання, відчуття, настрої, оцінки, переживання.

Індивідуальна орієнтація містить кілька складових частин:

- пізнавальна - дійсні або помилкові знання про політичні об'єкти й ідеї;

- емоційна - відчуття прихильності, відчуття зв'язку стосовно політичних об'єктів;

- оцінна – думки про політичні об'єкти, що, як правило, передбачають застосування оцінних стандартів до політичних подій.

Носіями політичної культури, її суб'єктами можуть бути суспільство в цілому, соціальні спільності, особистість.

У межах єдиної політичної культури суспільства виділяють автономні структуровані утворення - субкультури, члени яких об'єднані спільним політичним досвідом відтворення політичного життя. Види субкультур - національно-етнічні, релігійно-політичні, регіональні, маргінальні та ін.

Рівні політичної культури: а) інформаційний (рівень знань, компетентність); б) ціннісно-перекональний (витоки, мотиви конкретного вибору); в) поведінковий (норми, орієнтири, стандарти поведінки).

Функції політичної культури: політичне забезпечення реалізації інтересів соціальних спільнот і груп та політичної стабільності суспільства; нормативно-регулятивні; виховні, комунікативні, прогностичні тощо.

Типізація політичної культури. Для типізації політичної культури

використовують багато критеріїв. Якщо критерієм є об'єкт, то виділяють політичну культуру суспільства, спільності (групи), класу, еліти, особистості.

Критерій ступеня консенсусу в суспільстві надає можливість поділити політичну культуру на "фрагментарну" та "інтегровану".

За орієнтацією на режим політичного життя виділяють "тоталітарну", "авторитарну", "демократичну" політичну культуру.

Якщо в підґрунтя типізації покладено орієнтацію на засоби політичної дії, то розрізняють, "реформістську", "революційну", "контрреволюційну" або "консервативну" політичну культуру.

Окрім цього, у підґрунтя типізації політичної культури може бути покладено ознаку історичного типу культури. Це пов'язано з тим, що кожна історична епоха має свої специфічні особливості і впливає на всі характеристики політичної культури. При цьому одні дослідники використовують цивілізаційний підхід, інші - формаційний. Прикладом формаційної типізації політичної культури може бути марксистський підхід. Марксистки виділяють політичну культуру суспільно-економічних формацій, доповнюючи її соціально-класовими характеристиками.

Американські політологи (Р. Алмонд, С. Верба) виходять з цивілізаційного підходу і поділяють політичну культуру на три типи:

1) "патріархальна політична культура" - відсутність чітко позначених політичних ролей, зацікавленості у членів суспільства у функціонуванні політичної системи; розподіл між політичними, релігійними й соціальними орієнтаціями; орієнтації суспільства на вождів, шаманів;

2) "підданська політична культура" - зорієнтованість на політичну систему й наслідки її функціонування, усвідомлення авторитету влади, низька політична активність;

3) "активістська політична культура" - високий інтерес громадян до політичної системи й результатів її функціонування.

Як і будь-який інший вид людської діяльності, політика має свідомий характер. Визначаючись у кінцевому підсумку об'єктивними економічними й соціальними чинниками, вона водночас здійснюється під впливом свідомості та культури людей. Важливим елементом політичної культури є політична свідомість.

Політична свідомість. Політична свідомість - це одна з форм суспільної свідомості, що має вигляд системи знань і оцінок, за допомогою якої відбувається усвідомлення й відображення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, спільнотами). Політична свідомість визначена політичним буттям (соціально-економічними, історичними, національними, культурними чинниками) і відображена в політичній практиці. Проте вона не є пасивним відбиттям політичного буття. Вона здатна випереджати практику прогнозуванням політичних процесів або відставати від реального політичного життя.

Структура політичної свідомості достатньо складна і вибудовується залежно від критеріїв, покладених у підґрунтя систематизації.

Відповідно до функціонального принципу виділяють: а) політико-психологічний аспект політичної свідомості - відчуття, настрої, наміри, мотиви, настанови, переконання; б) політико-ідеологічний аспект - цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, погляди, теорії; в) політико-дієвий - свідомість консервативна, ліберальна, реформістська, радикальна.

Якщо критерієм класифікації політичної свідомості є суб'єкт, то виділяють політичну свідомість нації, класу, групи, особи (групова, масова та індивідуальна). У груповій свідомості відображено неоднорідність класових, національних та інших великих спільнот людей. Активізація населення в політичній дії породжує масову свідомість, одним з проявів якої є громадська думка. Вона відбиває

ставлення всього суспільства або суспільної групи до влади, до певних подій, до політичних рішень. Якщо влада вивчає громадську думку і прислухається до неї, то це свідчить про розвиток демократії в суспільстві. Громадська думка може виконувати контрольну, консультативну, директивну функції. Розрізняють моністичну та плюралістичну громадську думку, що складається з безлічі різних поглядів. Вона формується стихійно або під цілеспрямованою дією політичних інститутів, ЗМІ. У демократичному суспільстві громадська думка здатна впливати на перебіг політичного процесу. Органи законодавчої й виконавчої влади, політичні партії, рухи, організації з метою збільшити свій політичний капітал, успіх у політичному житті вивчають і враховують громадську думку.

Залежно від ставлення до влади політичну свідомість поділяють на автократичну й демократичну, що, у свою чергу, мають певні підтипи.

З погляду гносеології виділяють емпіричний і теоретичний рівні політичної свідомості, поділяючи їх на буденну й наукову. Емпіричний рівень політичної свідомості відтворює дійсність у формі відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій. Усвідомлення політики на науково-теоретичному рівні дозволяє розв'язувати завдання визначення стратегії й тактики, мети, методів і засобів їхнього досягнення, виробляти політичні програми й концепції політичних рішень, що ґрунтуються на політичній доктрині.

Політична доктрина - це вчення, яке подає трактування політичної системи, містить визначення її сутності, оцінює її роль, прогнозує перспективу її розвитку, реформування або ліквідації; визначає засоби і методи реорганізації системи або вирішення політичних проблем (захоплення й утримання влади, досягнення стабілізації або руйнування системи, вирішення конфліктів і под.). У політичній доктрині визначено пріоритети політичної діяльності

суб'єктів, напрями реалізації влади. Політична доктрина пов'язує певні політичні ідеї з етичними інтересами. Політичні доктрини поділяють на загальносоціальні, локальні, регіональні. Найбільш вагомими загальносоціальними доктринами сучасного суспільства - неоконсерватизм, неолібералізм, соціал-демократизм, ісламський фундаменталізм.

Політичні доктрини відбито в програмних документах політичних партій, політиків, у їхніх гаслах, відозвах, листівках, висловлено в процесі передвиборчої боротьби. Саме вони надають можливість індивідуалізуватися тим, хто веде боротьбу за владу, використовуючи однакові методи, засоби, прийоми. Крім того, на ґрунті близькості політичних доктрин відбувається об'єднання (консолідація) політичних партій, створення блоків, союзів тощо.

Політична доктрина ґрунтується на певній ідеології - системі концептуально оформлених уявлень, поглядів, ідей. Політична ідеологія забезпечує політику системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети, скеровує політику. Вона відображає інтереси, світогляд, ідеали, настрої суб'єктів політики, є продуктом діяльності ідеологів, політиків, учених. Народні маси, класи, соціальні спільноти у виробленні ідеології безпосередньої участі не беруть, проте їхні інтереси, їхній світогляд, їхні уявлення про суспільно-політичне життя - це той цілющий ґрунт, на підставі якого формується ідеологія.

Функції політичної свідомості - пізнавальна, нормативно-регулятивна, інтегрувальна, прогностична.

Політична поведінка. Ще одним складовим елементом політичної культури є політична поведінка - спосіб вираження людиною свого ставлення до різних сторін політичного життя, політичних інститутів і влади. Вона виявлена на індивідуальному, класовому, національному рівні, а також на рівні політичної еліти, натовпу. Розрізняють такі типи політичної поведінки: закритий (політична бездіяльність) і відкритий (політична участь).

Політична бездіяльність - це вилученість з політичних відносин як результат низького політичного розвитку, заорганізованості політичної системи й відсутності зворотного зв'язку політичної системи з суспільством як форма неприйняття політичної системи, як політичний бойкот.

Політична участь - це залучення суб'єктів у процес політико-владних відносин, одна з системоутворювальних характеристик демократії; засіб розв'язання конфліктів, боротьби з бюрократією й політичним відчуженням мас. Її класифікують за видами: пряму й опосередковану, активну й пасивну, індивідуальну й колективну, добровільну і примусову, традиційну й новаторську, легітимну й нелегітимну. Залежно від масштабів розрізняють місцеву, регіональну, загальнодержавну політичну участь.

Форми участі: управління й самоврядування; ухвалення, реалізація та охорона законів; передання й засвоєння політичної інформації; страйки, демонстрації, мітинги, збори, пікети, голодування, інші акції протесту; визвольні війни й революції; вибори, референдуми, опанування; ініціація змін у державі; діяльність у політичних партіях і суспільно-політичних об'єднаннях.

Ступінь політичної участі характеризується політичною активністю й залежить від багатьох чинників: політичного режиму, соціокультурного й географічного середовища, рівня освіти й доступу до інформації; ступеня інституалізації суспільства; матеріальних можливостей суб'єктів. Високий рівень політичної активності передбачає участь у проведенні політичних кампаній, звернення з усними й письмовими заявами до державних та інших політичних органів, роботу в партійних та інших політичних організаціях, виступи в ЗМІ з політичних проблем. Високий рівень політичної активності властивий для діяльності професійних політиків. Низький рівень залученості до політичного життя - це пасивна участь у голосуванні,

політичних мітингах і демонстраціях.

Найвищий ступінь участі - політичне функціонування, професійна політична діяльність, здійснювана депутатами представницьких органів, керівниками і членами урядів, керівниками політичних партій, блоків, рухів, об'єднань, ученими-політологами. Політичному функціонуванню властиві свідомі дії, цілеспрямованість, задоволення політичних інтересів, містить теоретичний і практичний аспекти, які тісно переплітаються. Теоретична політична діяльність формує політичну свідомість, мислення, ментальність. Практична - це організаційна й контролювальна діяльність, управління, керівництво, добір і розташування кадрів, їхні підготування та навчання, вироблення й ухвалення рішень, обмін інформацією, організація та функціонування органів влади, взаємодія держави й громадських організацій.

Політична активність може бути легітимною (законною) й нелегітимною (незаконною). Легітимна - це діяльність офіційних політиків, самочинних громадян, що одержали санкції на свої дії. Незаконна - несанкціонована владою політична активність: дисидентський рух; нелегальна конспіративна діяльність антисистемних політичних сил.

За змістом політична активність буває конструктивною, деструктивною, прогресивною, консервативною, реакційною. Конструктивна спрямована на вироблення рішень, які можуть бути реалізовані на практиці. Деструктивна є антиподом конструктивної, має своєю спрямованістю зруйнувати систему. Прогресивна спрямована створювати та розвивати демократичні форми політичного життя, усувати застарілі політичні системи, еволюційно й революційно їх змінювати, вдосконалювати. Консервативна політична активність має на меті зберігати політичну систему, стабільність у суспільстві. Реакційна стримує поступальний розвиток суспільства, виявляється в

націоналізмі, сепаратизмі, екстремізмі.

Мотиви політичної активності різноманітні: професійне зростання, досягнення кращого матеріального становища, поліпшення соціальної практики тощо.

Контрольні запитання до теми № 9

1. Соціалізація людини: основні напрямки та механізми.
2. Основні етапи соціалізації людини.
3. Агенти соціалізації людини.
4. Політична соціалізація.
5. Поняття політичної культури, її функції.
6. Політична свідомість і політична поведінка.

Бібліографічний список

Аберкромби Н. Социологический словарь: пер. с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; под ред. С.А. Ерофеева. - М.: Изд-во "Экономика", 1999. – 428 с.

Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд // Полит. исследования. - 1992. – № 4. - С. 102 - 116.

Амелин В.Н. Власть как общественное явление / В.Н. Амелин // Социально-политические науки. - 1991. - № 2. - С. 74 - 89.

Андреев С.С. Политическая система и политическая организация общества / С.С. Андреев // Социально-политические науки. - 1992. - № 2. - С. 83 - 96.

Андреев С.С. Политическое сознание и политическое поведение / С.С. Андреев // Социально-политический журнал. - 1992. - № 8. - С. 74 - 85.

Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М.:Socio-Logos, 1993. – 336 с.

Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. – С. 644 - 706.

Гаджиев К.С. Введение в политическую науку / К.С. Гаджиев. – М.: Издательская корпорация "Логос", 1997. - 544 с.

Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века / К.С. Гаджиев // Вопросы филос. - 1992. - № 2. - С. 3 - 25.

Гіденс, Ентоні. Соціологія. - К.: Основи, 1999. – 704 с.

Добренъков В.И. Социология: учеб. / В.И.Добренъков, А.И. Кравченко. - М.: Инфра, 2003. – 624 с.

Житенев В.А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы / В.А. Житенев. - М.: Политиздат, 1990. – 364 с.

Зарывдин В.А. Гражданское общество / В. А. Зарывдин // Социально-политический журнал. - 1992. - № 8. – С. 98 – 112.

Заславская Т.И. Социология экономической жизни / Т.И. Заславская, Р.В. Рывкина. – Новосибирск: Наука, 1991. – 448 с.

Ильин М.В. Что есть политика и что есть наука о политике / М.В. Ильин, Б.И. Коваль // Полит. исследования. - 1991. - № 4. - С. 76 - 84.

Ионин Л.Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин. - М.: Логос, 1996. – Гл. I, II.

Каменская Г.В. Генезис идей демократии / Г.В. Каменская // Социс. - 1994. - № 4. - С. 69 - 78.

Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории / А.И. Ковлер. - М.: Политиздат, 1990. – 426 с.

Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная культура / М.С. Комаров // Социологические исследования. - 1992. - № 7. - С. 62 - 72.

Комаров М.С. Экономика как социальный институт / М.С. Комаров // Введение в социологию: учеб. для вузов. - М.: Наука, 1994. – 376 с.

Копылов В.А. Генезис политической социологии: учеб. пособие / В.А. Копылов. - Х.: ХАИ, 1994. – 128 с.

Кравченко А. И. Социология: учеб. / А.И. Кравченко; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. - М.: ТК Велби, изд-во «Проспект», 2004. – 536 с.

Кравченко А.И. Основы социологии и политологии: учеб. / А.И. Кравченко; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. - М.: Академический проект, 2002. – 437 с.

Кравченко А.И. Социология: учеб. для вузов. / А.И. Кравченко, В.Ф. Анурин. - СПб.: Питер, 2004. – 432 с.

Краснов Б.И. Политические системы / Б.П. Краснов // Социально-политический журнал. - 1995. - № 3. - С. 69 - 76.

- Макеев С.О. Соціологія: навч. посібник / С.О. Макеев. - К.: Знання, 2003. – 364 с.
- Масионис Дж. Социология / Дж. Масионис. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.
- Некрасов А. И. Социология / А.И. Некрасов. – Х.: Одиссей, 2004. – 347 с.
- Основы политической науки: в 2 т. / под ред. В.П. Пугачева. - М., 1993. – Т. 1, 2.
- Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В.И. Добренкова. – М.: Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1996. – 560 с.
- Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. - К.: Видавництво «Генеза», 1997. – 400 с.
- Радугин А. А. Социология: курс лекций / А.А. Радугин, К.А. Радугин. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Центр, 2001. – 224 с.
- Рябов С.Г. Политика как социальное явление / С.Г. Рябов // Политика и время. - 1991. - № 2. - С. 54 - 69.
- Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 508 с.
- Современная западная социология: словарь / под ред. Ю.Н. Давыдова. – М.: Политиздат, 1990. – 387 с.
- Сорокин П.А. Социокультурная динамика / П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат, 1990. – С. 425 – 504.
- Социология. Основы общей теории: учеб. для вузов / отв. ред. акад. РАН Г.В. Осипов. - М.: Изд-во «НОРМА», 2002. – 912 с.
- Тощенко Ж.Т. Соціологія. Общій курс / Ж.П. Тощенко. - М.: Прометей, Юрайт, 1999. – 511 с.

Федун Л.А. О предмете и методе политологии / Л.А. Федун // Социально-политические науки. - 1991. - № 3. - С. 24 - 35.

Фролов С.С. Социология: учеб. для высш. учеб. заведений. / С.С. Фролов. – М.: Гардарики, 1999. – 344 с.

З М І С Т

Тема 1. ПОЛІТОЛОГІЯ – НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ	3
1.1. Політологія як самостійна наука: характеристика атрибутивних ознак	3
1.2. Структура та функції політології, її зв'язок з іншими соціальними науками	8
1.3. Політика і політична влада – сутність вихідних понять політології	13
Тема 2. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	21
2.1. Поняття й теорія політичної системи	21
2.2. Структура та функції політичної системи	26
2.3. Типи політичних систем	30
Тема 3. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ	34
3.1. Поняття політичного режиму	34
3.2. Типи політичних режимів	38
Тема 4. ДЕРЖАВА – ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	47
4.1. Історична еволюція держави	48
4.2. Функції та структура держави	52
4.3. Форма державного правління	58
4.4. Форма державного устрою	61
4.5. Правова держава	63
Тема 5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ	66
5.1. Поняття, сутність, історія виникнення політичних партій	66
5.2. Основні типи партій	69
5.3. Партійні системи	70
5.4. Партія та уряд	73
5.5. Партія й парламент	74
Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА	79
6.1. Об'єкт, предмет, закони й категорії соціології	79
6.2. Функції сучасної соціології	82
6.3. Структура соціологічного знання	84
Тема 7. СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ	88
7.1. Поняття суспільства	88
7.2. Соціальна структура суспільства	92
7.3. Соціальна стратифікація та її вимірювачі	96
7.4. Соціальна мобільність і маргінальність	99

Тема 8. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ	104
8.1. Поняття соціального інституту	104
8.2. Типологія соціальних інститутів	109
8.3. Коротка характеристика основних соціальних інститутів суспільства	111
8.4. Функції та дисфункції соціальних інститутів	121
Тема 9. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ	124
9.1. Соціалізація та її значення для людини та суспільства	124
9.2. Політична соціалізація як процес формування політичної культури	130
БІБЛОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	140

Копилов Володимир Олександрович
Ковальова Ірина Іванівна
Кисіль Юрій Іванович
Каніщев Григорій Юрійович
Лобанова Лариса Анатоліївна
Медведь Олена Вікторівна
Несвітенко Євген Борисович
Ревенко Неллі Гордіївна
Раздіна Олена Вікторівна
Ярмак Ольга Валеріївна

ПОЛІТОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ

Редактор О. В. Медведь

Зв. план, 2008

Підписано до друку 03.07.2008

Формат 60x84 1/16. Папір офс. №2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 9,13. Наклад 100 прим. Замовлення 298.

Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu